

महाराष्ट्र

तलाठी

महसूल विभाग (Revenue Department)

बुकलेट - 1

सामान्य ज्ञान

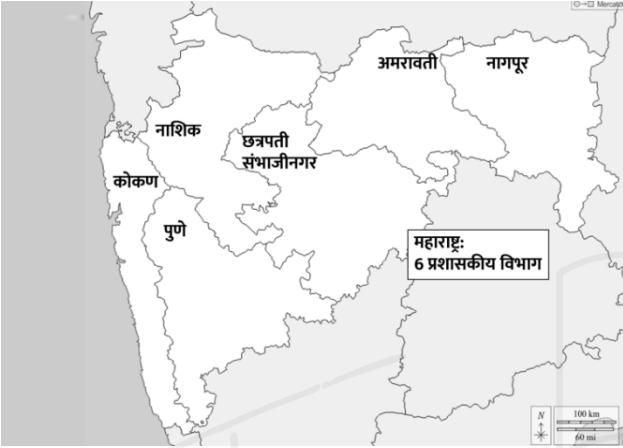

अनुक्रमणिका

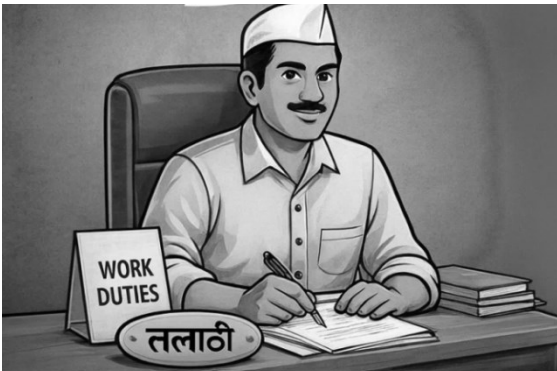
S. No.	Chapter	Page No.
1.	महाराष्ट्रातील महसूल प्रशासन	1
2.	इतिहास	12
3.	भूगोल	82
4.	अर्थशास्त्र	167
5.	राज्यशास्त्र	211
6.	विज्ञान ➤ जीवशास्त्र (Biology) ➤ रसायनशास्त्र (Chemistry) ➤ भौतिकशास्त्र (Physics)	266

महाराष्ट्रातील महसूल प्रशासन

- महाराष्ट्र राज्य सहा महसूल विभागांमध्ये विभागले गेले आहे, ज्यात पुणे, नागपूर, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अमरावती आणि कोकण विभाग यांचा समावेश होतो. प्रत्येक विभागासाठी एक विभागीय आयुक्त नियुक्त केला जातो, जो त्या संपूर्ण विभागाच्या महसूल प्रशासनाचे नेतृत्व करतो.

- विभागीय स्तरावर विभागीय आयुक्त (विभागीय स्तरावर), जिल्हाधिकारी (जिल्हा स्तरावर), त्यानंतर अपर जिल्हाधिकारी, त्यानंतर उपविभागीय अधिकारी (उपविभागीय स्तरावर), त्यानंतर तहसीलदार (तालुका स्तर), मंडळ अधिकारी (मंडळ स्तर) आणि शेवटी ग्राम महसूल अधिकारी किंवा तलाठी (गाव पातळी) अशी महसूल प्रशासनाची रचना आहे. प्रत्येक स्तराने जमीन महसुलाचे व्यवस्थापन करणे, सार्वजनिक नोंदी ठेवणे आणि प्रशासन आणि विकासासाठी दंडाधिकारी कार्ये करण्यासाठी विविध कायदांअंतर्गत अधिकार आणि जबाबदाऱ्या निश्चित केल्या आहेत.
- गाव पातळीवर ग्राम महसूल अधिकारी किंवा तलाठी हे पद असून, तलाठी जमिनीच्या नोंदी ठेवतात आणि लोकांशी प्राथमिक संपर्क म्हणून काम करतात.

महाराष्ट्रातील महसूल प्रशासन -

अपर मुख्य सचिव (महसूल, मुद्रांक व नोंदणी) (Additional Chief Secretary (Revenue, Stamps & Registration))

↓
विभागीय आयुक्त (Divisional Commissioner)

↓
जिल्हाधिकारी (District Collector)

↓
अपर जिल्हाधिकारी (Additional Collector)

↓
उपविभागीय अधिकारी / उपविभागीय दंडाधिकारी (SDO - Sub-Divisionar Officer / SDM - Sub-Divisional Magistrate)
किंवा प्रांत अधिकारी किंवा उपजिल्हाधिकारी (Deputy Collector)

↓
तहसीलदार / तालुका दंडाधिकारी (Tehsildar or Taluka Magistrate)

↓
नायब तहसीलदार (Deputy Tehsildar)

↓
मंडळ अधिकारी (Circle Officer)

↓
ग्राम महसूल अधिकारी / तलाठी (VRO - Village Revenue Officer)

(1) विभागीय आयुक्त (Divisional Commissioner)

1. स्थान व प्रशासकीय स्तर:

- विभागीय आयुक्त हे राज्यातील प्रादेशिक (विभागीय) स्तरावरील सर्वोच्च प्रशासकीय प्रमुख आहेत.

2. नियुक्ती व सेवा:

- विभागीय आयुक्त हे एक वरिष्ठ भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS) अधिकारी असतात.
- राज्य सरकारकडून प्रत्येक विभागासाठी या पदाची नियुक्ती केली जाते.

3. मुख्य भूमिका व कार्ये:

विभागीय आयुक्ताची प्रमुख भूमिका पर्यवेक्षण, समन्वय, मार्गदर्शन आणि अर्ध-न्यायिक कार्ये यावर केंद्रित आहे. त्याची मुख्य कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) पर्यवेक्षण व मार्गदर्शन:

- विभागातील सर्व जिल्हाधिकारी व इतर महसूल अधिकार्यांच्या कामकाजावर सामान्य पर्यवेक्षण ठेवणे हे त्यांचे प्राथमिक कार्य आहे.
- विभागातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये जमीन महसूल कायदे आणि राज्य धोरणांची एकसमान अंमलबजावणी होत आहे याची खात्री करण्यासाठी ते मार्गदर्शन प्रदान करतात.

ब) राज्य सरकार व जिल्हा प्रशासन यामधील समन्वय:

- विभागीय आयुक्त हे पद राज्य शासन आणि जिल्हास्तरीय प्रशासन यांच्यातील एक महत्वाचा दुवा म्हणून काम पाहते.
- राज्य सरकारची धोरणे, आदेश आणि निर्देश जिल्ह्यांपर्यंत पोहोचवणे आणि जिल्ह्यांच्या अडचणी, अहवाल आणि आवश्यकता राज्य शासनापर्यंत नेणे हे त्यांचे काम आहे.

क) अपीलीय प्राधिकरण (अर्ध-न्यायिक कार्य):

- महसूल प्रकरणांसाठी विभागीय आयुक्त हे एक अपीलीय प्राधिकरण म्हणून काम करतात.
- जिल्हाधिकाऱ्यांनी दिलेल्या आदेशावर वादी किंवा प्रतिवादी यांचे समाधान न झाल्यास, ते विभागीय आयुक्तांकडे अपील करू शकतात. आयुक्त या अपीलांची सुनावणी करतात आणि निर्णय देतात.
- महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966 च्या कलम 247 अंतर्गत जिल्हाधिकाऱ्यांच्या आदेशाविरुद्धची अपील विभागीय आयुक्तांकडे जातात.

ड) पुनरावलोकनात्मक अधिकार:

- विभागीय आयुक्तांना कनिष्ठ महसूल अधिकाऱ्यांचे (जिल्हाधिकारी, उपविभागीय अधिकारी, तहसीलदार) आदेश स्वतःहून किंवा तक्रारीनंतर पुनरावलोकन करण्याचा अधिकार आहे.
- महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966 च्या कलम 257 व 258 अंतर्गत, आयुक्त कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कामकाजाच्या नोंदी मागवून त्यांची तपासणी करू शकतात आणि चुकीचे आढळल्यास त्या आदेशात सुधारणा करू शकतात.

ई) कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रादेशिक समन्वय:

- दैनंदिन कायदा आणि सुव्यवस्थेची जबाबदारी जिल्हाधिकाऱ्यांकडे असली तरी, विभागीय आयुक्त विभागातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये कायद्याच्या अंमलबजावणीत समन्वय साधतात.
- पोलीस विभाग आणि महसूल प्रशासन यांच्यातील समन्वय साधणे हे त्यांचे एक महत्वाचे काम आहे.
- आपत्कालीन परिस्थितीत (उदा., संचारबंदी) विभागातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये सातत्य आणि एकसंधता राखण्यासाठी ते दिशानिर्देश देऊ शकतात.

फ) आपत्ती व्यवस्थापनातील नेतृत्व:

- आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005 च्या कलम 20 व 22 अंतर्गत, विभागीय आयुक्तांना विभागस्तरीय आपत्ती व्यवस्थापनात महत्वाची भूमिका दिली आहे.
- पूर, भूकंप, साथीचा रोग यांसारख्या आपत्तीच्या वेळी, ते संपूर्ण विभागात समन्वय साधतात.
- ते बाधित जिल्ह्यांमध्ये मदत आणि संसाधनांचे वाटप करू शकतात, एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात मदत पुनर्निर्देशित करू शकतात आणि राज्यस्तरीय प्राधिकरण आणि जिल्हा प्रशासन यांच्यातील संवाहक म्हणून काम करू शकतात.
- उदाहरणार्थ, कोविड-19 महामारी दरम्यान, लॉकडाऊन अंमलबजावणी आणि आरोग्य सेवा संसाधनांच्या वितरणावरील देखरेखीसाठी विभागीय आयुक्तांना जबाबदारी दिली होती.

ग) इतर कर्तव्ये:

- विविध प्रादेशिक समित्यांचे अध्यक्षपद भूषविणे.
- विकास कार्यक्रमांवर देखरेख ठेवणे.
- आंतरजिल्हा समस्यांचे निराकरण करणे.
- निवडणुकीच्या वेळी विभागातील समन्वयाची भूमिका बजावणे.
- विविध इतर कायदांतर्गत (जसे की नगरपालिका किंवा सहकारी संस्था कायदे) अपीलीय प्राधिकरण म्हणून कार्य करणे.

4. निष्कर्ष:

विभागीय आयुक्त ही एक महत्वाची प्रशासकीय संस्था आहे जी विभागातील प्रशासनाला एकसंधता आणि कार्यक्षमता प्रदान करते. त्यांची भूमिका मुख्यतः कनिष्ठ अधिकाऱ्यांचे पर्यवेक्षण करणे, धोरणांची प्रादेशिक अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे, अपील ऐकणे आणि आपत्कालीन परिस्थितीत समन्वयाचे नेतृत्व करणे यावर केंद्रित आहे. त्यामुळे, राज्य शासन आणि जिल्हा प्रशासन यांच्यातील दुवा म्हणून विभागीय आयुक्तांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे.

(2) जिल्हाधिकारी (District Collector)

1. स्थान व महत्त्व:

- जिल्हाधिकारी हे जिल्हा स्तरावरील सर्वोच्च प्रशासकीय अधिकारी आहेत. ते भारतीय प्रशासकीय सेवेतील (IAS) अधिकारी असतात.
- त्यांना "जिल्ह्यातील राज्य सरकारचे डोळे, कान आणि हात" अशी संज्ञा दिली जाते, ज्याचा अर्थ असा आहे की ते जिल्हा स्तरावर राज्य शासनाचे प्रतिनिधित्व करतात आणि सर्व शासकीय कार्यासाठी अंतिम जबाबदार असतात.
- त्यांच्या दोन प्रमुख भूमिका आहेत: **महसूल प्रशासनाचा प्रमुख** (जिल्हाधिकारी किंवा District Collector) आणि **कायदा-सुव्यवस्थेचा प्रमुख** (जिल्हा दंडाधिकारी किंवा DM – District Magistrate).

2. कार्ये व अधिकार:

अ) महसूल प्रशासनातील अधिकार:

- जिल्हाधिकारी हे जिल्ह्यातील **जमीन व महसूल अभिलेखांचे एकूण प्रभारी** आहेत. जमिनीच्या मालकी हक्कातील बदल नोंदणीच्या स्वरूपात योग्यरित्या होतात याची ते देखरेख करतात.
- ते **शासकीय जमीन विविध कारणांसाठी वाटप करू किंवा भाडेतत्वावर देऊ शकतात**. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966 च्या कलम 30, 31, आणि 38 अंतर्गत, शेती, गृहनिर्माण किंवा सार्वजनिक हितासाठी जमीन दिली जाऊ शकते.
- **शासकीय जमिनीवरील अतिक्रमणे हटविणे** हा त्यांचा एक महत्वाचा अधिकार आहे. कलम 50, 53, आणि 54 अंतर्गत, ते अनधिकृत कब्जेदारांना नोटीस देऊन संक्षिप्त चौकशीनंतर बेदखल करू शकतात.
- **जमीन महसूल आकारणी व वसुली** करणे हे त्यांचे मूळ काम आहे. कलम 64, 68-69, आणि 174-179 नुसार ते महसूल ठरवतात, थकबाकी गोळा करतात आणि आवश्यकता पडल्यास जप्तीचे वॉरंट काढू शकतात.

ब) दंडाधिकारी म्हणून अधिकार (कायदा-सुव्यवस्था):

- सार्वजनिक शांतता राखण्यासाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 144 अंतर्गत तातडीचे आदेश जारी करणे हा त्यांचा सर्वात महत्वाचा अधिकार आहे. दंगली, हिंसाचाराची भीती असल्यास ते संचारबंदी लागू करू शकतात. मात्र, हा अधिकार वारंवार किंवा मनमानीपणे वापरता कामा नये. (अनुराधा भसीन विरुद्ध भारत सरकार, 2020)
- कलम 133 अंतर्गत ते सार्वजनिक उपद्रव दूर करण्याचे आदेश देऊ शकतात (उदा., अडचणीची भिंत पाडणे).
- कलम 107-110 ते अंतर्गत शांततेची जामीन घेऊ शकतात.
- पोलीस अधिकाऱ्यांना कायदा-सुव्यवस्थेच्या बाबतीत निर्देश देण्याचा अधिकार त्यांना आहे.

क) परवाना आणि नियामक अधिकार:

- जिल्हाधिकारी/जिल्हा दंडाधिकारी हे शस्त्रे, स्फोटके, पेट्रोलियम साठवणूक, चित्रपटगृहे यांसारख्या गोष्टींचे परवाने देण्याचे व नियमन करण्याचे स्थानिक प्राधिकरण आहेत.
- शस्त्रास्त्रे कायदा, 1959 नुसार शस्त्र परवाने देताना सार्वजनिक सुरक्षा आणि गरजेचा विचार करावा लागतो. परवाना नाकारल्यास कारणे द्यावी लागतात.

ड) आपत्ती व्यवस्थापनातील नेतृत्व:

- आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005 च्या कलम 25 नुसार, जिल्हाधिकारी हे जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाचे (DDMA - District Disaster Management Authority) पदसिद्ध अध्यक्ष आहेत.
- कलम 30 आणि 34 नुसार, त्यांच्यावर जिल्हा आपत्ती योजना तयार करणे, प्रतिसादाचे नेतृत्व करणे, संसाधनांचे वाटप करणे, लोकांना सुरक्षित स्थानी हलविणे ही जबाबदारी सोपवण्यात आली आहे. आपत्तीकाळात ते आवश्यक व्यापक अधिकारी आहेत. (उदा., कोविड-19 मधील त्यांची भूमिका).

ई) निवडणूक कर्तव्ये:

- लोकप्रतिनिधित्व कायदा, 1950 नुसार, जिल्हाधिकारी हे जिल्हा निवडणूक अधिकारी (DEO - District Election Officer) म्हणून काम करतात.
- मतदारयादी तयारी, मतदान केंद्रांची व्यवस्था, मतदान साहित्याचे वाटप, आदर्श आचारसंहितेचे पालन आणि निष्पक्ष निवडणुका संपन्न करणे या सर्व गोष्टींची जबाबदारी त्यांच्यावर असते.
- त्यांना निवडणूक आयोगाच्या "देखरेख, निर्देश आणि नियंत्रणाखाली" काम करावे लागते.

फ) सामान्य प्रशासकीय व समन्वयात्मक भूमिका:

- जिल्हाधिकारी हे जिल्ह्यातील सर्व सरकारी विभागांचे (शिक्षण, आरोग्य, कृषी इ.) मुख्य समन्वयक आहेत.
- ते विविध जिल्हास्तरीय समित्यांचे अध्यक्षपद भूषवतात आणि राज्य योजनांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवतात.

- नागरिकांच्या तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी "जनता दरबार" सारख्या उपाययोजनांचे नेतृत्व करतात.
- ही भूमिका थेट कायदापेक्षा प्रशासकीय सोपानातील वरिष्ठत्वावर आधारित आहे.

3. निष्कर्ष:

जिल्हाधिकारी ही एक व्यापक, बहुआयामी आणि अत्यंत शक्तिशाली प्रशासकीय संस्था आहे. त्यांचे अधिकार जमीन व्यवस्थापनापासून ते सार्वजनिक सुरक्षा, आपत्ती व्यवस्थापन आणि निवडणूक प्रक्रियेपर्यंत विस्तारलेले आहेत. विविध केंद्रीय आणि राज्य कायदे (महसूल संहिता, फौजदारी प्रक्रिया संहिता (Code of Criminal Procedure - CrPC), आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, निवडणूक कायदे इ.) त्यांना हे अधिकार प्रदान करतात. त्यामुळे, जिल्हा पातळीवर प्रशासनाची कार्यक्षमता, न्याय्यता आणि जबाबदारी ही मोठ्या प्रमाणात जिल्हाधिकाऱ्यांच्या कार्यावर अवलंबून असते.

(3) अपर जिल्हाधिकारी (Additional Collector)

1. स्थान आणि प्रशासकीय स्तर:

- अपर जिल्हाधिकारी हे जिल्हा प्रशासनातील एक वरिष्ठ अधिकारी आहेत.
- ते सहसा भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS) किंवा महाराष्ट्र राज्य सेवा (उपविभागीय अधिकारी/सहायक कलेक्टर) या वर्गातून पदोन्नती पावलेले असतात.
- त्यांची प्रमुख भूमिका जिल्हाधिकाऱ्यांचे वरिष्ठ सहकारी प्रतिनिधी म्हणून काम करणे ही आहे.

2. मुख्य कार्य आणि भूमिकेचा सारांश:

- अपर जिल्हाधिकारी जिल्ह्याच्या प्रशासकीय, महसूल, नियामक आणि कायदा-सुव्यवस्थेसंबंधी कामांमध्ये जिल्हाधिकाऱ्यांना सहाय्य करतात.
- आवश्यकतेनुसार जिल्हाधिकाऱ्यांचे कार्यभार स्वतः सांभाळतात आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व करतात.
- प्रशासकीय समन्वय, अपील सुनावण्या आणि विशिष्ट कायदांतर्गत अधिकार म्हणून काम करणे ही त्यांच्या कार्यक्षेत्राची रूपरेखा आहे.

3. प्रमुख कार्ये, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या:

अ) महसूल प्रशासन:

- जमिनीच्या फेरफार (म्युटेशन) आणि उताऱ्यांच्या मंजूरीसाठी अपील अधिकारी म्हणून कार्य करणे.
- उपविभागीय अधिकाऱ्यांच्या आदेशांवर अपील सुनावणी घेणे (उदा., 7/12 फेरफार, वारसा दाखला, भोगवटा बदल).
- महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966 नुसार अनेक कलमांतर्गत मध्यवर्ती किंवा अपीलीय प्राधिकरण म्हणून काम करणे.
- शासकीय जमिनीचे वाटप, वापर आणि अतिक्रमण प्रकरणांमध्ये जिल्हाधिकाऱ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून निर्णय देणे.

ब) दुय्यम महसूल प्रशासन:

- महसूल गोळा करणे आणि त्यावर देखरेख ठेवणे.
- जमीन मोजणी, भूधारणा नोंदींची खात्री करणे.
- शेतकऱ्यांना जमीन संबंधित सेवा पुरवणे.
- जमीन हस्तांतरण, परवाने इत्यादींवर निर्णय देणे.

क) दंडाधिकारी (Executive Magistrate) अधिकार:

- अपर जिल्हाधिकारी हे **भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता, 2023 (Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita)** च्या कलम 14 अंतर्गत अपर जिल्हा दंडाधिकारी म्हणून नियुक्त असतात.
- सार्वजनिक सुव्यवस्था व शांतता राखण्यासाठी **कलम 163 लागू करण्याचे अधिकार** (जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अनुपस्थितीत किंवा प्रत्यायोजित) त्यांच्याकडे असतात.

ड) आपत्ती व आपत्कालीन व्यवस्थापन:

- जिल्हाधिकारी अनुपस्थित असताना **आपत्ती व्यवस्थापनाचे निर्णय घेणे** आणि उपाययोजना राबवणे.
- पूर, दुष्काळ, आग, महामारी यांसारख्या आपत्कालीन परिस्थितीत **तात्काळ प्रतिसाद देणे** आणि मदत यंत्रणांमध्ये समन्वयन साधणे. **कोविड-19 लॉकडाऊन** दरम्यान अनेक जिल्ह्यांमध्ये त्यांनी जारी केलेले आदेश कायदेशीररित्या मान्य झाले.

ई) कायदेशीर आधार:

- महसूल अपील संबंधित कामासाठी **महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, 1966**.
- दंडाधिकारी अधिकारांसाठी **भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता, 2023 (BNSS)**.

4. अपर जिल्हाधिकारी यांच्याकडील विषयसूची:

त्यांच्या अखत्यारीत खालील विविध विषयांचा समावेश होतो:

- **वित्तीय:** सर्व शासकीय वसुली, करमणूक कर, अंदाजपत्रक, कर्जमुक्ती.
- **जमीन व्यवस्थापन:** भूमी अभिलेख, जमाबंदी, जमीन सुधार कायदे (कमाल धारणा, कुळ कायदा, आदिवासी जमीन परतफेड), भूमी संपादन.
- **नियामक:** मुद्रांक कायदा, नोंदणी कायदा, किमान वेतन कायदा, वेठबिगार निर्मूलन कायदा, जीवनावश्यक वस्तू कायदा.
- **सामाजिक व विकास:** गावठाण विस्तार, बेघरांना घरे, पुनर्वसन, कुटुंब नियोजन, विशेष कृती कार्यक्रम, जिल्हा सैनिक मंडळ.
- **कृषी:** पीक अंदाज, कृषी गणना.
- **प्रशासकीय:** कर्मचारी प्रशिक्षण, कार्यालयीन तपासणी, शासकीय मुद्रणालयाचे काम.
- **इतर:** वक्फ बोर्ड प्रकरणे, सहकारी संस्था, बाजार समित्यांच्या निवडणुका, शासनाने सोपवलेले इतर कोणतेही विषय.

5. निष्कर्ष:

अपर जिल्हाधिकारी ही **जिल्हा प्रशासनाची एक महत्वाची आणि बहुउद्देशीय संस्था** आहे. ते जिल्हाधिकाऱ्याला प्रशासकीय कामांमध्ये प्रभावी सहकार्य देतात आणि त्यांच्या अनुपस्थितीत त्यांचे कार्यभार सांभाळतात. महसूल अपीलांपासून ते आपत्कालीन परिस्थितीतील निर्णयांपर्यंत त्यांचे अधिकार विस्तृत आहेत. त्यामुळे, जिल्हा प्रशासनाची सुरळीत कार्यपद्धती आणि लोकांच्या प्रशासकीय गरजांची पूर्तता यात त्यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

(4) उपविभागीय अधिकारी / उपविभागीय दंडाधिकारी (SDO - Sub-Divisionar Officer / SDM - Sub-Divisional Magistrate) किंवा प्रांत अधिकारी किंवा उपजिल्हाधिकारी (Deputy Collector)

1. स्थान आणि प्रशासकीय सोपान:

- उपविभागीय अधिकारी हे एका **उपविभागाचे प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी** आहेत. एका जिल्ह्यात अनेक उपविभाग असतात, ज्यात अनेक तालुके समाविष्ट असतात.
- ते जिल्हा प्रशासनातील **मध्यवर्ती दुवा** आहेत, जे वर जिल्हाधिकाऱ्यांना अहवाल देतात आणि खाली तहसीलदारांवर थेट देखरेख ठेवतात.
- सामान्यतः ते **भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS)** किंवा **वरिष्ठ राज्य नागरी सेवा अधिकारी** असतात.
- या पदाचे दोन प्रमुख पैलू आहेत: **"उपविभागीय अधिकारी" (SDO)** - हा शब्द व्यापक प्रशासकीय आणि महसूल संदर्भात वापरला जातो. **"उपविभागीय दंडाधिकारी" (SDM)** - हा शब्द त्यांच्या कायदा-सुव्यवस्थेच्या अधिकारांवर भर देतो.

○ **उपविभागीय अधिकारी किंवा प्रांत (SDO/SDM)** हे एका विशिष्ट उपविभागाचे (उदा. तालुक्यांचा गट) प्रमुख असतात, जे जिल्ह्याच्या कामात जिल्हाधिकाऱ्याला मदत करतात; तर **उपजिल्हाधिकारी** हे जिल्हाधिकारी कार्यालयातील एक वरिष्ठ अधिकारी असतात, जे महसूल, निवडणूक, पुरवठा अशा विविध विभागात काम करतात आणि SDM म्हणूनही काम करू शकतात, त्यामुळे 'उपजिल्हाधिकारी' हे एक पदनाम आहे तर 'उपविभागीय अधिकारी' ही एक भूमिका आहे ज्यात उपजिल्हाधिकारी काम करू शकतात. थोडक्यात, उपजिल्हाधिकारी हा दर्जा (Rank) आहे, तर उपविभागीय अधिकारी (SDM) ही एक नेमणूक (Posting) आहे जिथे उपजिल्हाधिकारी काम करतात.

2. प्रमुख कार्ये, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या:

अ) महसूल प्रशासन:

- **अपीलीय अधिकार:** तहसीलदारांच्या निर्णयांवर (जसे की जमिनीचे फेरफार, सीमावाद) होणाऱ्या **प्रथम अपीलांवर सुनावणी करणे** हे त्यांचे एक महत्वाचे कार्य आहे. (महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, 1966 कलम 247).

- **मूळ अधिकार क्षेत्र:** काही गुंतागुंतीच्या प्रकरणांसाठी (जसे की काही जमीन रूपांतरण प्रकरणे, कुळ कायदा) ते थेट **मूळ अधिकार क्षेत्र** असू शकते.
- **पर्यवेक्षण:** ग्राम महसूल अधिकारी आणि मंडळ अधिकाऱ्यांच्या कामावर देखरेख ठेवणे, ग्राम अभिलेखांची तपासणी करणे, पीक सर्वेक्षण सुनिश्चित करणे.
- **आंतरतालुका समन्वय:** आंतरतालुका प्रकल्पांचे समन्वयन करणे आणि अतिक्रमण हटविणे, जमीन नोंदी अद्ययावत करणे यांसारख्या विशेष मोहिमा चालविणे.
- ब) दंडाधिकारी अधिकार:**
 - उपविभागीय अधिकारी हे **भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता (BNSS)** अंतर्गत उपविभागीय दंडाधिकारी म्हणून नियुक्त असतात.
 - **कलम 144 अंतर्गत आदेश:** सार्वजनिक शांतता राखण्यासाठी तातडीचे आदेश (जसे की संचारबंदी) त्यांच्या उपविभागात जारी करू शकतात.
 - **कलम 133 अंतर्गत आदेश:** सार्वजनिक उपद्रव दूर करण्यासाठी आदेश देऊ शकतात (उदा., अवैध स्टॉल काढणे).
 - **कलम 107/111 अंतर्गत कारवाई:** शांतता भंग करू शकणाऱ्या व्यक्तींकडून शांततेची जामीन घेऊ शकतात.
 - **विशेष चौकश्या:** अनैसर्गिक मृत्यू (जसे की कोठडीतील मृत्यू) यांची दंडाधिकारी चौकशी (BNSS कलम 176) करू शकतात.
 - **प्रतिबंधात्मक कारवाई:** गुंड गिरोहांना हद्दपार करण्यासारख्या प्रतिबंधात्मक आदेशांची अंमलबजावणी करू शकतात.
- क) विकास आणि समन्वय:**
 - उपविभागातील सर्व शासकीय कामकाजावर (तहसीलदार, गटविकास अधिकारी इ.द्वारे) जिल्हाधिकाऱ्यांच्या वतीने देखरेख ठेवणे.
 - विकास योजनांना चालना देण्यासाठी मासिक समन्वय बैठका घेणे.
 - उपविभाग स्तरावरील आंतरविभागीय प्रश्न सोडवणे.
- ड) आपत्ती व्यवस्थापन आणि आपत्कालीन प्रतिसाद:**
 - आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 अंतर्गत जिल्हा प्राधिकरणाचे सदस्य म्हणून कार्य करणे.
 - आपत्तीच्या वेळी क्षेत्रीय प्रमुख अधिकारी म्हणून काम करणे - लोकांना सुरक्षित स्थळी हलविणे, अन्नवाटप करणे, मदत यंत्रणांचे समन्वयन करणे.
 - **कोविड-19** सारख्या आरोग्य आणीबाणीत त्यांना त्यांच्या क्षेत्रासाठी "इन्सिडेंट कमांडर" म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते, ज्यांना लॉकडाऊन अंमलबजावणी, कंटेनमेंट झोन सील करणे इत्यादी अधिकार होते.
- ई) निवडणूक कर्तव्ये:**
 - निवडणूक निर्णय अधिकारी (Returning Officer) आणि मतदार नोंदणी अधिकारी (Electoral Registration Officer) म्हणून काम करणे हे त्यांचे एक महत्वाचे कार्य आहे.

- त्यांच्या उपविभागात होणाऱ्या विधानसभा मतदारसंघासाठी ते **निर्णय अधिकारी** म्हणून नियुक्त केले जातात.
- या भूमिकेत निवडणूक अधिसूचना जारी करणे, उमेदवारी प्रक्रियेवर देखरेख ठेवणे, मतदान व्यवस्था आणि मतमोजणीचे निरीक्षण करणे यांचा समावेश होतो.
- **मतदार याद्या** तयार करण्याची आणि अद्ययावत करण्याची जबाबदारी देखील त्यांच्यावर असते.

फ) कायदेशीर आधार:

- महसूल अपील आणि मूळ अधिकारांसाठी: **महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, 1966.**
- दंडाधिकारी अधिकारांसाठी: **भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता (BNSS), 2023.**
- आपत्ती व्यवस्थापनासाठी: **आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005.**
- निवडणूक कर्तव्यांसाठी: **लोकप्रतिनिधित्व कायदा, 1950 आणि 1951.**

3. निष्कर्ष:

उपविभागीय अधिकारी ही जिल्हा प्रशासनाची कर्णधार संस्था आहे. ते जिल्हा प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेसाठी आवश्यक असलेल्या महसूल न्याय, स्थानिक कायदा-सुव्यवस्था, विकास समन्वय, आपत्कालीन व्यवस्थापन आणि निष्पक्ष निवडणुका या सर्व पैलूंशी थेट जोडलेले आहेत. ते स्थानिक पातळीवर शासनाचे प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व करतात आणि त्यांची भूमिका प्रशासकीय सोपानातील एक महत्वाची कडी म्हणून अत्यंत महत्वाची आहे.

(5) तहसीलदार / तालुका दंडाधिकारी (Tehsildar or Taluka Magistrate)

1. स्थान आणि प्रशासकीय सोपान:

- तहसीलदार हे तालुक्याचे प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी आहेत आणि ते महाराष्ट्रातील तळागाळातील महसूल प्रशासनाचा कणा मानला जातात.
- ते राज्य सरकारचे अधिकारी असून उपविभागीय अधिकारी आणि जिल्हाधिकाऱ्यांना अहवाल देतात.
- या पदाचे दोन प्रमुख पैलू आहेत: "तहसीलदार" - हा शब्द त्यांच्या प्राथमिक महसूल प्रशासकीय भूमिकेसाठी वापरला जातो. "तालुका दंडाधिकारी" - हा शब्द त्यांच्या कार्यकारी दंडाधिकारी म्हणूनच्या अधिकारांवर भर देतो.
- ते सामान्य जनतेसाठी शासनाचा चेहरा म्हणून काम करतात, दैनंदिन कागदपत्रे जारी करतात आणि मूलभूत प्रशासकीय सेवा पुरवतात.

2. प्रमुख कार्ये, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या:

अ) जमीन व महसूल प्रशासन (प्राथमिक कर्तव्य):

- **जमीन नोंदीचे संरक्षक:** तालुक्यातील सर्व गावांच्या भूमी अभिलेखांचे (7/12 उतारे) संरक्षण करणे हे त्यांचे मूळ काम आहे.

- **फेरफार नोंदी (म्युटेशन):** जमिनीची विक्री, वारसा इ.मुळे मालकी बदलल्यावर **फेरफार प्रविष्टी मंजूर करणे.** त्यासाठी ते ग्राम महसूल अधिकाऱ्यांच्या (तलाठी) शिफारशी तपासतात आणि आवश्यक चौकशी करतात. (महाराष्ट्र जमीन महसुली संहिता 1966 कलम 148-150).
- **पीक तपासणी:** पिकांची तपासणी करून पीक उत्पादनाचे मूल्यमापन करणे आणि 7/12 उतारे अद्ययावत करणे.
- **महसूल वसुली:** जमीन महसूल, सिंचन शुल्क, पीक कर्ज इत्यादी शासकीय थकबाकी गोळा करणे हे त्यांचे महत्वाचे कार्य आहे. थकबाकीदारांना नोटीस देऊन, त्यांची मालमत्ता जप्त करून वसुली केली जाते. (कलम 169-179).
- **जमीन सर्वेक्षण व सीमांकन:** सर्वेक्षण विभागाशी समन्वय करून जमिनीचे सर्वेक्षण व सीमांकन करणे.
- ब) नियामक अधिकार:**
 - **अतिक्रमण निर्मूलन:** तालुक्यातील शासकीय जमिनीवरील अनधिकृत अतिक्रमणे हटविणे हे महत्वाचे कार्य आहे. महाराष्ट्र जमीन महसुली संहिता कलम 50 व 53 अंतर्गत ते अतिक्रमणकर्त्यास नोटीस देऊन, चौकशी करून आणि आवश्यक तेथे बळाचा वापर करून बेदखल करू शकतात.
 - **परवाने व प्रमाणपत्रे:** विविध परवाने (झाडतोड, बिगरशेती प्रमाणपत्र) आणि महत्वाची प्रमाणपत्रे (अधिवास दाखला, उत्पन्न दाखला, जात प्रमाणपत्र, राष्ट्रीयत्व दाखला) जारी करणे.
 - **सॉल्व्हन्सी सर्टिफिकेट:** कराराच्या बोलीसाठी व्यक्तीची आर्थिक स्थिती प्रमाणित करणे.
- क) कार्यकारी दंडाधिकारी (कायदा-सुव्यवस्था) म्हणून कर्तव्ये:**
 - **शांतता राखणे:** स्थानिक स्तरावरील छोट्यामोठ्या तणावपूर्ण परिस्थितीत हस्तक्षेप करून शांतता राखण्यास मदत करणे.
 - **पंचनामे तयार करणे:** आग, पूर, पिकांचे नुकसान यांसारख्या घटनांचे पंचनामे (स्थळ पाहणी अहवाल) तयार करणे, जे शासकीय मदत देण्यासाठी आधार असतात.
 - **शांततेची जामीन घेणे:** भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता (BNSS) कलम 162/164 अंतर्गत शांतता भंग करू शकणाऱ्या व्यक्तींकडून शांततेची जामीन घेणे.
 - **विशेष चौकश्या:** काही प्रकरणांमध्ये (जसे की कारागृहातील मृत्यू) दंडाधिकारी चौकशी करणे.
- ड) विकास कार्ये आणि निवडणूक:**
 - **विकास समन्वय:** विविध तालुकास्तरीय योजना समित्यांचा सदस्य (कधीकधी सदस्य-सचिव) म्हणून काम करणे आणि ग्रामविकास अधिकाऱ्यांशी (BDO) विकास कार्यक्रमांचा समन्वय साधणे.
 - **निवडणूक कर्तव्ये:** निवडणुकीच्या वेळी सहाय्यक निवडणूक अधिकारी (ARO) किंवा स्थानिक निकाऱ्यांच्या निवडणुकीसाठी निवडणूक निर्णय अधिकारी (RO) म्हणून काम करणे. मतदानाची व्यवस्था, साहित्य वाटप आणि देखरेख करणे.

ई) कायदेशीर आधार:

- जमीन नोंदी आणि महसूल वसुलीसाठी: **महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, 1966.**
- अतिक्रमण निर्मूलनासाठी: **महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, 1966** कलम 50 व 53.
- दंडाधिकारी अधिकारांसाठी: **भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता (BNSS), 2023.**
- प्रमाणपत्रे जारी करण्यासाठी: संबंधित शासकीय परिपत्रके आणि **महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क कायदा.**

3. निष्कर्ष:

तहसीलदार ही शासनाची सर्वात मूलभूत आणि जनतेशी थेट संपर्कात असलेली प्रशासकीय संस्था आहे. त्यांची भूमिका अत्यंत बहुआयामी आहे, ज्यात जमीन नोंदीपासून ते महसूल वसुली, अतिक्रमण निर्मूलन, प्रमाणपत्रे जारी करणे, स्थानिक कायदा-सुव्यवस्था राखणे आणि विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचा समन्वय साधणे या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो. ते तालुका स्तरावर प्रशासनाची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि जनकेंद्रितता सुनिश्चित करतात. त्यांच्या कामकाजावरच जनतेचे शासनाशी असलेले प्रत्यक्ष अनुभव मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात, म्हणून ते प्रशासकीय सोपानातील एक अत्यंत महत्वाचे आणि जबाबदारीचे पद आहे.

(6) नायब तहसीलदार (Deputy Tehsildar)

1. स्थान आणि प्रशासकीय सोपान:

- नायब तहसीलदार हे तहसीलदारांचे प्रमुख सहाय्यक अधिकारी असतात.
- ते तहसीलदारांच्या अनुपस्थितीत किंवा रजेवर असताना तहसीलदारांच्या कार्यभाराचे प्रतिनिधित्व करतात आणि तहसीलदाराची कार्यालयीन कर्तव्ये पार पाडतात.

2. प्रमुख कार्ये, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या:

- **तात्पुरता पदभार:** तहसीलदार अनुपस्थित असताना तहसीलदाराच्या सर्व अधिकारांचा ते वापर करू शकतात.
- **विशेषीकृत भूमिका:** तहसील कार्यालयात विविध विशिष्ट कार्यासाठी नायब तहसीलदारांची पदे असतात, जसे की: **निवासी नायब तहसीलदार, महसूल नायब तहसीलदार, संजय गांधी नायब तहसीलदार** (विशिष्ट योजना संचालनासाठी), **निवडणूक नायब तहसीलदार**
- **प्रत्यायोजित अधिकार:** महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, 1966 च्या कलम 13 अंतर्गत, राज्य शासनाकडून तहसीलदारांचे अनेक प्रशासकीय अधिकार नायब तहसीलदारांना प्रदान केले जातात.
- **मर्यादित निर्णय क्षमता:** ते तहसीलदारांच्या देखरेखीखाली काम करतात आणि दाखले जारी करणे, किरकोळ अर्जावर प्रक्रिया करणे, किरकोळ कायद्यांची अंमलबजावणी यासारख्या मर्यादित स्वायत्ततेसह कार्ये हाताळतात.
- **सहाय्यक कार्य:** ते तहसीलदारांना दैनंदिन प्रशासकीय कार्य, नोंदणी, चौकशी आणि लोकसेवा पुरवठ्यात मदत करतात.

प्राचीन भारताचा इतिहास**1) सिंधू संस्कृती****कालखंड**

- सिंधू संस्कृतीचा कालखंड इ.स.पू. 2500 ते इ.स.पू. 1700 च्या सुमारास होता. या कालात भारतीय उपखंडात एक प्रगत नागरी संस्कृती विकसित झाली.

भौगोलिक विस्तार

- सिंधू संस्कृतीचा विस्तार भारतातील पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, गुजरात या राज्यांमध्ये तर पाकिस्तानमधील सिंध आणि पंजाब प्रांतात झाला होता.
- ही संस्कृती सिंधू आणि सरस्वती नद्यांच्या खोऱ्यात विकसित झाली होती आणि तिचा व्याप सागरी किनाऱ्यापर्यंत पसरलेला होता.

प्रमुख स्थळे

- हडप्पा (पाकिस्तान, पंजाब) – सर्वप्रथम उत्खनन झालेले ठिकाण.
- मोहेंजोदारो (सिंध, पाकिस्तान) – येथे "Great Bath" नावाची सार्वजनिक स्नानगृहाची रचना आढळते.
- लोथल (गुजरात) – प्राचीन बंदर व व्यापारी गोदामांचे अवशेष येथे सापडले आहेत.
- धोलावीरा (गुजरात) – जलसंधारण व्यवस्था आणि नगररचनेचे उत्कृष्ट उदाहरण.
- राखीगढी (हरियाणा) – भारतातील सर्वात मोठे सिंधू संस्कृतीचे स्थळ.
- चन्हूदडो (पाकिस्तान) – औद्योगिक स्थळ म्हणून ओळखले जाते.

नगररचना

- सिंधू संस्कृतीतील नगरे आखीवरेखीव पद्धतीने बांधलेली होती.
- रस्ते उत्तर-दक्षिण दिशेने सरळ तर गल्ल्या त्यांना समांतर अशा होत्या.
- घरांची रचना एकसंध होती व त्यात स्वतंत्र पाण्याची व्यवस्था आणि सांडपाणी निःसारणाची सुविधा होती.
- मोहेंजोदारो येथील "Great Bath" ही सार्वजनिक वापरासाठी बांधलेली भव्य रचना होती.

घरे आणि इमारती

- घरे भाजलेल्या विटांनी बांधलेली असत आणि ती टिकाऊ होती.
- अनेक घरांमध्ये अंगण, खोल्या आणि काही ठिकाणी दोन मजलेही असत.
- स्वतंत्र विहिरी आणि शौचालयांची व्यवस्था बहुसंख्य घरांमध्ये आढळते.

धार्मिक जीवन

- मातृदेवीची पूजा केली जात होती, जी उर्वरतेचे प्रतीक मानली जाई.
- पशुपतीसारख्या शिवसमान देवतेची मूर्ती आढळते.
- वृक्ष, सर्प, बैल यांची उपासना होत असे.
- मृतदेह पुरण्याची प्रथा प्रचलित होती.

व्यवसाय व व्यापार

- सिंधू लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती, पशुपालन, कारागिरी व व्यापार होता.
- वस्त्रनिर्मिती, मातीची भांडी, आणि धातूपदार्थांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होत असे.
- मेसोपोटेमिया सारख्या परदेशी संस्कृतींसोबत व्यापाराचे पुरावे सापडतात.
- लोथल येथील बंदर आणि गोदामे ही व्यापारासाठीची उच्च व्यवस्थापनाची उदाहरणे आहेत.

लिपी व भाषा

- सिंधू संस्कृतीची लिपी अद्याप अडगळीची असून ती पूर्णपणे वाचता आलेली नाही.
- ही लिपी डावीकडून उजवीकडे लिहिली जात होती.
- या लिपीतील लेखनाचे अर्थ स्पष्टपणे उलगडले गेलेले नसल्यामुळे अनेक बाबी अज्ञातच राहिल्या आहेत.

कला आणि कारागिरी

- मोहेंजोदारो येथे सापडलेली नृत्यरत युवतीची कांस्य मूर्ती ही कलात्मक उत्कृष्टतेचे प्रतीक आहे.
- 'Priest King' म्हणून ओळखली जाणारी दगडी मूर्ती ही त्या काळाच्या सामाजिक स्थानांची झलक देते.
- मातीची खेळणी, विविध मुद्रिका, दागिने इत्यादींमधून त्या काळातील कारागिरीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

हासाची कारणे

- नद्यांचे प्रवाह बदलणे, पूर व दुष्काळ यांसारख्या नैसर्गिक कारणांमुळे या संस्कृतीचा हास झाला असावा.
- परकीय आक्रमण (विशेषतः आर्यांचे आगमन) ही देखील एक शक्यता अभ्यासकांनी मांडली आहे.
- व्यापारी व्यवस्थेचा हास, अन्नटंचाई, हवामानातील बदल इत्यादी कारणांची शक्यता आहे.
- तरीसुद्धा, या हासामागील निश्चित कारण अद्याप निश्चितपणे सिद्ध झालेले नाही.

महत्वाच्या स्थळांचे तपशील

स्थळ	राज्य	वैशिष्ट्य
हडप्पा	पाकिस्तान	पहिले उत्खनन, धान्यकोठार
मोहेंजोदारो	पाकिस्तान	Great Bath, Priest King मूर्ती
लोथल	गुजरात	बंदर व गोदाम
धोलावीरा	गुजरात	जलव्यवस्थेचे उत्कृष्ट उदाहरण
राखीगढी	हरियाणा	भारतातील सर्वात मोठे स्थळ

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
सिंधू संस्कृतीचा कालखंड कोणता?	इ.स.पू. 2500 ते इ.स.पू. 1700
'ग्रेट बाथ' कोणत्या स्थळावर सापडली?	मोहेंजोदारो
नर्तकीची कांस्य मूर्ती कोणत्या स्थळावर सापडली?	मोहेंजोदारो
प्राचीन बंदर कोणत्या स्थळावर होते?	लोथल
भारतातील सर्वात मोठे सिंधू स्थळ कोणते?	राखीगढी
जोवें हे प्राचीन ठिकाण कोणत्या तालुक्यात आहे?	नेवासा
सिंधू संस्कृती कोणत्या नदीखोऱ्यात विकसित झाली?	सिंधू नदीखोरा
सिंधू लिपी वाचता आली आहे का?	नाही, ती अजून अडगळीची आहे.

2) वैदिक संस्कृती

कालखंड

- वैदिक संस्कृतीचा प्रारंभ अंदाजे इ.स.पू. 1500 च्या सुमारास झाला, आणि ती इ.स.पू. 600 पर्यंत अस्तित्वात होती.
- या संस्कृतीस दोन टप्प्यात विभागले जाते - प्रारंभिक वैदिक काल (इ.स.पू. 1500-1000) आणि उत्तर वैदिक काल (इ.स.पू. 1000-600).
- या कालावधीत आर्य लोकांनी उत्तर भारतात स्थायिक होताना कृषी, पशुपालन, यज्ञकर्म व धार्मिक परंपरा यांचा विकास केला.

भौगोलिक विस्तार

- प्रारंभिक वैदिक संस्कृतीचा विस्तार मुख्यतः पंजाब व सप्तसिंधू प्रदेशात होता.
- उत्तर वैदिक काळात आर्य लोक गंगा-यमुना खोऱ्यात स्थलांतरित झाले आणि त्यांचे वास्तव्य गंगेच्या मैदानात स्थिर झाले.

प्रमुख साहित्य व ग्रंथ

- ऋग्वेद - प्राचीनतम व वैदिक संस्कृतीचे मुख्य ग्रंथ; 1028 ऋचा आणि 10 मंडळ.
- यजुर्वेद - यज्ञविधीविषयक माहिती.
- सामवेद - संगीतरूपातील मंत्रसंग्रह.
- अथर्ववेद - जादू, आरोग्य, धार्मिक उपाय यांची माहिती.
- ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यके, आणि उपनिषदे - तात्त्विक विचारांचा विकास.
- महाभारत व रामायण ही महाकाव्ये उत्तर वैदिक संस्कृतीच्या अखेरीस विकसित झाली.

सामाजिक व्यवस्था

- प्रारंभिक काळात वर्णव्यवस्था लवचिक होती.
- उत्तर वैदिक काळात वर्णव्यवस्थेचे कठोर विभाजन झाले - ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची स्पष्ट भूमिका निश्चित झाली.
- गृहस्थाश्रम, गुरुकुल शिक्षण, यज्ञकर्म, ऋषी-संस्कृती यांचा विकास झाला.
- स्त्रियांना प्रारंभी धार्मिक शिक्षणात अधिकार होता; परंतु नंतर त्यांच्या स्थानात घट झाली.

आर्थिक जीवन

- प्रारंभी आर्य लोकांचे प्रमुख व्यवसाय होते - पशुपालन, गुरेपालन आणि गवळी व्यवस्था.
- उत्तर वैदिक काळात शेतीचा विकास झाला; लोखंडाच्या वापरामुळे शेतीची उत्पादकता वाढली.
- विनिमय पद्धतीवर आधारित व्यापार प्रचलित होता. निष्क, शतमान इत्यादी मापदंड वापरले जात.
- ग्रामसंस्था ही आर्थिक जीवनाचे केंद्र होती.

राजकीय व्यवस्था

- प्रारंभी गोत्रप्रधान, कुटुंबप्रधान व गणराज्य स्वरूपाची सत्ता होती.
- राजा हा 'जनस्य गुप्ता' मानला जाई. त्याचा सत्तेवर अधिकार असला तरी सभा व समिती या संस्थांमार्फत राज्यकारभार चालत असे.
- उत्तर वैदिक काळात राजसत्ता बळकट झाली व एकाधिकारशाहीचा प्रारंभ झाला.

धार्मिक व वैचारिक जीवन

- प्रारंभिक काळात निसर्गपूजा: अग्नी, इंद्र, वरुण, वायू, आदित्य यांना महत्त्व.
- उत्तर वैदिक काळात ब्रह्म व आत्मा संकल्पना, यज्ञकर्मचे गूढीकरण, तत्त्वज्ञानाचा विकास झाला.
- उपनिषदांमधून अद्वैत, आत्मा-परमात्मा यांचा तात्त्विक विचार मांडण्यात आला.

कालरेषा

कालखंड
इ.स.पू. 1500 - प्रारंभिक वैदिक काळाची सुरुवात - ऋग्वेद रचना
इ.स.पू. 1000 - उत्तर वैदिक संस्कृतीचा आरंभ - यजुर्वेद, सामवेद, सामाजिक बदल
इ.स.पू. 600 - धर्म, तत्त्वज्ञान व समाजरचनेत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
प्रारंभिक वैदिक काळात आर्य कोठे स्थायिक झाले?	पंजाब व सप्तसिंधू प्रदेश
ऋग्वेद किती मंडळांमध्ये विभागलेला आहे?	10 मंडळ
कोणत्या वेदामध्ये संगीताचा उल्लेख आहे?	सामवेद
यज्ञविधीविषयी माहिती कोणत्या वेदात आहे?	यजुर्वेद
प्राचीन संस्कृत महाकाव्य महाभारताचा लेखक कोण?	वेद व्यास

3) सोळा महाजनपदे

कालखंड

- महाजनपदांचा कालखंड इ.स.पू. 600 ते इ.स.पू. 400 च्या दरम्यान मानला जातो.
- हा कालखंड उत्तर वैदिक संस्कृतीनंतर आणि गौतम बुद्ध, महावीर यांसारख्या धर्मसुधारकांच्या काळातला आहे.
- या काळात अनेक लहान-मोठ्या जनपदांचे एकत्रिकरण होऊन सुसंगठित व मजबूत राज्यघटना उदयास आली.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- वैदिक काळात 'जन' किंवा 'जनपद' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या लहान समाजघटनांचे मोठ्या प्रमाणात संघटन झाले.
- शक्तीशाली व स्थायिक झालेल्या राज्यांना "महाजनपद" असे संबोधले जाऊ लागले.
- या राज्यांमध्ये काहीत गणराज्य होती, तर काहीत राजशाही राज्य होते.

वैशिष्ट्ये

- ही राज्ये आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून प्रगत होती.
- मगध हे सर्वात शक्तिशाली व विस्तारवादी महाजनपद मानले जाते.
- जसे की वज्जी व मल्ल - यामध्ये लोकशाही स्वरूप होते आणि 'संग' संस्था कार्यरत होती.
- गौतम बुद्ध आणि महावीर या धर्मसुधारकांनी आपले उपदेश महाजनपदांमध्ये दिले.
- या कालखंडात बौद्ध आणि जैन धर्माचे प्रभावी प्रसार केंद्र विकसित झाले.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- महाजनपदे ही भारतीय राजकीय एकत्रिकरणाची सुरुवात मानली जाते.
- गणराज्य आणि राजशाही दोन्ही प्रकारची राज्ये अस्तित्वात होती.
- मगध, कोसल, वत्स व अवन्ती ही चतुष्टय ही मुख्य राजकीय स्पर्धक राज्ये होती.
- बौद्ध साहित्यात महाजनपदांची सविस्तर माहिती दिली आहे.

4) बौद्ध धर्म

उदयाची पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. सहाव्या शतकात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्थेचे कठोर वर्गीकरण, यज्ञसंस्कारांचा अतिरेक आणि ब्राह्मणशाही प्रभाव प्रचंड वाढलेला होता.
- सामान्य लोकांसाठी धर्माचे स्वरूप गुंतागुंतीचे, खर्चिक व दडपणाचे बनले होते.
- या पार्श्वभूमीवर एक सोपा, आचरणक्षम व सर्वसमावेशक धर्म हाच काळाची गरज बनली आणि त्यातून बौद्ध धर्माचा उदय झाला.

गौतम बुद्ध - जीवन व कार्य

टप्पा	माहिती
जन्म	इ.स.पू. 563 मध्ये लुंबिनी (नेपाळ) येथे शाक्य कुळात
जन्मनाव	सिद्धार्थ गौतम
वडिलांचे नाव	शुद्धोधन (शाक्य गणराज्याचे राजा)

आईचे नाव	महामाया
विवाह	यशोधरा, पुत्र - राहुल
महाभिनिष्क्रमण	वयाच्या 29 व्या वर्षी सांसारिक जीवन त्यागले
ज्ञानप्राप्ती	वयाच्या 35 व्या वर्षी बोधगया येथे बोधवृक्षाखाली ज्ञानप्राप्ती झाली - तेव्हापासून 'बुद्ध' म्हणवले गेले
प्रथम उपदेश	सारनाथ (वाराणसीजवळ) येथे 'धम्मचक्र प्रवर्तन' केला
निधन	कुशीनगर येथे इ.स.पू. 483 मध्ये महापरिनिर्वाण

बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान

चार आर्यसत्य (Four Noble Truths)

- दुःख आहे
- दुःखाचे कारण आहे - तृष्णा
- दुःखाचा नाश शक्य आहे
- दुःख निवारणासाठी अष्टमार्ग आहे

अष्टांगिक मार्ग (Eightfold Path)

- सम्यक दृष्टि
- सम्यक संकल्प
- सम्यक वाक्
- सम्यक कर्म
- सम्यक आजीविका
- सम्यक प्रयत्न
- सम्यक स्मृती
- सम्यक समाधी

त्रिरत्न (Three Jewels)

- बुद्ध (गुरू)
- धम्म (धर्म)
- संग (संघ - बौद्ध भिक्षू समुदाय)

बौद्ध धर्माचे मुख्य सिद्धांत

- अहिंसा, करुणा आणि मध्यम मार्गावर आधारित जीवनशैली
- आत्मा-परमात्म्याच्या संकल्पनेचा निषेध
- कर्मसिद्धांतावर श्रद्धा - प्रत्येक कृतीचे परिणाम असतात
- यज्ञ, पूजा, वेद व ब्राह्मणांच्या प्रभुत्वाचा विरोध
- सर्व जातींसाठी मुक्त प्रवेश आणि भिक्षूसंघाची निर्मिती

बौद्ध संगीती (Council)

संगीती क्रमांक	ठिकाण	प्रमुख राजा	विशेष मुद्दे
पहिली	राजगृह	अजातशत्रू	विनयपिटक व सुत्तपिटक संकलित
दुसरी	वैशाली	कालाशोक	भिक्षू जीवनशैलीवर मतभेद, फूट निर्माण
तिसरी	पाटलीपुत्र	अशोक	बौद्ध धर्माचा प्रचार, अभिधम्मपिटक
चौथी	कुंडलवन, काश्मीर	कनिष्क (कुषाण)	महायान व हीनयान पंथात विभाजन

बौद्ध धर्माचे पंथ

1. **हीनयान** – मूळ बौद्ध विचार, कठोर आत्मशुद्धी व साधनेस प्राधान्य
2. **महायान** – बुद्धाला ईश्वरवत मानणारा, मूर्तीपूजेचा स्वीकार
3. **वज्रयान** – तांत्रिक साधना, विशेषतः तिबेट व नेपाळमध्ये प्रसिद्ध

बौद्ध धर्माचा प्रसार

- राजा अशोकाने बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणावर प्रचार केला आणि धर्ममहामात्यांची नेमणूक केली.
- तिथीबद्दलचे लेखन शिलालेखांद्वारे मिळते (गिरिनार, खालाटी इ.).
- श्रीलंका, तिबेट, चीन, जपान, बर्मा, थायलंड, मंगोलिया येथे बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
गौतम बुद्धांचे जन्मस्थळ कोणते?	लुंबिनी
बुद्धांना ज्ञानप्राप्ती कोठे झाली?	बोधगया
बुद्धांनी प्रथम उपदेश कोठे दिले?	सारनाथ
बुद्धांचे महापरिनिर्वाण कोठे झाले?	कुशीनगर
बौद्ध धर्माचे पवित्र ग्रंथ कोणते?	त्रिपिटक
बुद्ध आपले उपदेश कोणत्या भाषेत देत असत?	पाली
'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' ही कोणाची शिकवण आहे?	गौतम बुद्ध
बौद्ध परिषद खालीलपैकी कोठे झाली नाही?	सारनाथ
अजिंठा येथील चित्रे प्रामुख्याने कोणत्या कथांवर आधारित आहेत?	जातक कथा
सम्राट अशोकाने कोणत्या युद्धानंतर बौद्ध धर्म स्वीकारला?	कलिंग युद्ध

5) जैन धर्म

उदयाची पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. सहाव्या शतकात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था, यज्ञसंस्कार, पशूबलिसारख्या कडक धार्मिक प्रथा वाढत होत्या.
- या सामाजिक स्थितीविरुद्ध काही विचारवंतांनी सुधारणा चळवळी उभारल्या.
- त्यातून जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म अशा श्रमण चळवळी उदयास आल्या.

वर्धमान महावीर – जीवन व कार्य

टप्पा	माहिती
जन्म	इ.स.पू. 599, कुंडग्राम (वज्जी महाजनपद)
वंश	ज्ञात्रिक क्षत्रिय कुळ
वडिलांचे नाव	सिद्धार्थ
आईचे नाव	त्रिशला
विवाह	यशोदा, पुत्र – अनोज्ञ कुमार
वैराग्य	वयाच्या 30 व्या वर्षी गृहत्याग
ज्ञानप्राप्ती	12 वर्ष तपश्चर्येनंतर जूम्भिकग्राम येथे
कीर्ती नाव	'जिन' – विजेता म्हणून ओळख (यावरून 'जैन')
निधन	इ.स.पू. 527, पावापुरी (बिहार) येथे

जैन धर्माचे तत्त्वज्ञान

पंचमहाव्रत (पाच मुख्य आचार)

1. अहिंसा – सर्व प्राणिमात्रांप्रती करुणा
2. सत्य – खरे बोलणे
3. अचौर्य – चोरी न करणे
4. ब्रह्मचर्य – कामवासनांपासून दूर राहणे
5. अपरिग्रह – मालमत्तेचा त्याग

त्रिरत्न (Three Jewels)

1. सम्यक दर्शन – योग्य श्रद्धा
2. सम्यक ज्ञान – योग्य समज
3. सम्यक चारित्र – योग्य आचरण

जैन धर्माचे मुख्य सिद्धांत

- आत्मा व परमात्मा या संकल्पनांचा स्वीकार – सर्व प्राणी आत्मयुक्त आहेत.
- कर्मसिद्धांत मान्य – कर्म हेच सुख-दुखाचे कारण आहे.
- मोक्षासाठी तप, संयम, ज्ञान आवश्यक आहे.
- ईश्वरास नकार – सृष्टीचा कोणी निर्माता नाही, ती शाश्वत आहे.
- अहिंसा हे सर्वोच्च तत्त्व – त्यामुळे जैन धर्मात पशुबळी, यज्ञ, बलिदान नाकारले गेले.

जैन धर्माचे संप्रदाय

संप्रदाय	वैशिष्ट्ये
श्वेतांबर	पांढरे वस्त्र परिधान करतात, स्त्रियांनाही मोक्षसाधना करता येते असे मानतात
दिगंबर	वस्त्र त्याग करतात, कठोर तपश्चर्येवर भर, स्त्रियांना मोक्षसाधना अशक्य मानतात

जैन साहित्य

- जैन आगम (श्वेतांबर परंपरेनुसार) – 12 अंग, सूत्रग्रंथ
- तत्त्वार्थ सूत्र – उमास्वाति यांनी रचलेला तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ
- प्राकृत भाषा – जैन धर्माचे बहुसंख्य ग्रंथ प्राकृत भाषेत

जैन धर्माचा प्रभाव

- अहिंसा, सत्य आणि पर्यावरण स्नेही दृष्टिकोन यामुळे समाजात सकारात्मक प्रभाव.
- व्यापार, दानधर्म, शिक्षण या क्षेत्रांत जैन समाज आघाडीवर.
- गुजरात, राजस्थान, महाराष्ट्र, कर्नाटक व मध्य प्रदेशांमध्ये प्रभावी अस्तित्व.
- आलेख – अजिंठा, एलोरा, पावापुरी, शत्रुंजय, श्रीसमेद शिखर, शरवनबेलगोळा ही जैन तीर्थक्षेत्रे.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- महावीर हे जैन धर्माचे 24 वे तीर्थंकर होते – पहिला ऋषभदेव.
- त्यांनी धार्मिक रूढींना विरोध करून नैतिकतेवर आधारित धर्म मांडला.
- मोक्ष प्राप्तीसाठी आत्मशुद्धी व संयम आवश्यक मानले गेले.
- जैन धर्म समाजातील सर्व जातींना आत्ममोक्षाचा समान अधिकार देतो.

कालरेखा

इ.स.पू.	घटना
599	वर्धमान महावीर यांचा जन्म - कुंडग्राम
569	विवाह आणि कुटुंब जीवनात प्रवेश
569	वयाच्या 30 व्या वर्षी वैराग्य आणि गृहत्याग
527	ज्ञानप्राप्ती व 'जिन' पदवी
527	महावीरांचे महापरिनिर्वाण - पावापुरी

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
भगवान महावीरांचे जन्मस्थळ कोणते?	कुंडग्राम
महावीरांना केवळज्ञान कोठे प्राप्त झाले?	जुंभिकग्राम
महावीरांचे निर्वाण कोठे झाले?	पावापुरी
जैन धर्माचे पवित्र ग्रंथ कोणते?	आगम सूत्र
जैन धर्मातील दोन मुख्य पंथ कोणते?	श्वेतांबर व दिगंबर
महावीर हे कितवे तीर्थंकर होते?	24 वे

6) मौर्य साम्राज्य

कालखंड

- मौर्य साम्राज्याचा काळ इ.स.पू. 322 ते इ.स.पू. 185 च्या दरम्यानचा होता.
- हे भारतातील पहिले संघटित आणि व्यापक साम्राज्य होते, ज्याने संपूर्ण उत्तर भारत ते कर्नाटक, आणि पश्चिमेकडील अफगाणिस्तानपर्यंत आपला विस्तार केला.
- चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार आणि अशोक हे याचे तीन प्रमुख सम्राट होते.

स्थापना

- मौर्य साम्राज्याची स्थापना इ.स.पू. 322 मध्ये चंद्रगुप्त मौर्य याने केली.
- त्याला चाणक्य (कौटिल्य/विष्णुगुप्त) या ब्राह्मणाच्या मार्गदर्शनाचा मोठा आधार होता.
- नंद वंशाचा पराभव करून चंद्रगुप्तने पाटलीपुत्र येथे राजधानी स्थापन केली.

प्रमुख सम्राट

1. चंद्रगुप्त मौर्य (इ.स.पू. 322-298)

- चाणक्याच्या मार्गदर्शनेने मौर्य साम्राज्याची घडी बसवली.
- अलेक्झांडरच्या ग्रीक सरदार सेल्यूकसचा पराभव करून अफगाणिस्तान व बलुचिस्तानचा भाग साम्राज्यात जोडला.
- बौद्ध साहित्यानुसार नंतर जैन धर्म स्वीकारून दक्षिण भारतात श्रवणबेलगोळ येथे निर्वाण प्राप्त केले.

2. बिंदुसार (इ.स.पू. 298-273)

- "अमितघोष" हे त्याचे उपनाव होते.
- दक्षिण भारतातील काही भाग जिंकला, परंतु चोल, पांड्य, केरळ यांच्याशी मैत्री ठेवली.
- ग्रीक लेखकांनी त्याला 'अमित्रघातस' असे संबोधले आहे.

3. सम्राट अशोक (इ.स.पू. 273-232)

- मौर्य साम्राज्याचा सर्वात थोर सम्राट.
- कलिंग युद्ध (इ.स.पू. 261) नंतर वैराग्य आले आणि बौद्ध धर्म स्वीकारला.
- त्याने 'धम्म' तत्वांचा प्रचार शिलालेख, स्तंभलेख, धम्ममहामात्यांच्या माध्यमातून केला.

- सांची, भरहुत, सारनाथ येथे स्तूप व बौद्ध वास्तू बांधल्या.
- श्रीलंका, बर्मा, मध्य आशिया इ. ठिकाणी बौद्ध धर्माचा प्रचार केला.

मौर्य साम्राज्याचे प्रशासन

- राजा सर्वोच्च सत्ता असला तरी सल्लागार मंडळ, गुप्तचर व्यवस्था, महसूल विभाग कार्यरत होते.
- चाणक्याचे अर्थशास्त्र हे या प्रशासनाचे महत्वाचे दस्तऐवज आहे.
- जनतेच्या हितासाठी रस्ते, विहिरी, विश्रामगृहे, वैद्य व औषधींची व्यवस्था केली होती.
- सम्राट अशोकने 'धम्ममहामात्य' नेमून नैतिक शासनसत्ता प्रस्थापित केली.

अर्थव्यवस्था

- शेती हा मुख्य व्यवसाय, सिंचन व्यवस्था विकसित.
- व्यापार - अंतर्देशीय आणि सागरी मार्गांनी.
- पाटलीपुत्र, ताम्रलिप्त, तक्षशिला, उज्जयिनी ही व्यापाराची केंद्रे.
- नाणी: पंचमार्क नाणी प्रचलित होती.

लष्करी व्यवस्था

- मोठे आणि संघटित लष्कर - पायदळ, रथ, घोडेस्वार आणि हत्तींचा समावेश.
- लष्करावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतंत्र युद्धमंत्री व निरीक्षक नेमले जात.
- गुप्तचर व्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम होती.

मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास

- अशोकानंतर सम्राट कमकुवत झाले, त्यामुळे प्रांतिक गव्हर्नर बंडखोर होऊ लागले.
- धम्मावर अतिमोठा भर दिल्यामुळे सैन्यशक्ती कमी झाली.
- इ.स.पू. 185 मध्ये शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने वध केला आणि शुंग वंशाची स्थापना झाली.

कालरेखा

इ.स.पू.	घटना
322	चंद्रगुप्त मौर्याची सत्ता स्थापना - नंदांचा पराभव
305	सेल्यूकसचा पराभव - ग्रीक प्रदेशांचा ताबा
273	सम्राट अशोक गादीवर
261	कलिंग युद्ध व बौद्ध धर्म स्वीकृती
232	अशोक मृत्यू
185	बृहद्रथचा वध - मौर्य साम्राज्याचा अंत

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मौर्य साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	चंद्रगुप्त मौर्य
चंद्रगुप्त मौर्याचे सल्लागार कोण होते?	चाणक्य (कौटिल्य)
'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?	चाणक्य
चंद्रगुप्त मौर्याने आपले अंतिम दिवस कोठे व्यतीत केले?	श्रवणबेलगोळा
कोणत्या युद्धानंतर सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला?	कलिंग युद्ध
अशोकाने धर्मप्रचारासाठी कोणत्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली?	धम्ममहामात्य

7) मौर्योत्तर भारत आणि राजकीय विभाजन

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- इ.स.पू. 185 मध्ये बृहद्रथ मौर्य याचा सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने वध केला आणि मौर्य साम्राज्याचा अंत झाला.
- त्यानंतर भारतात एक केंद्रीकृत साम्राज्य टिकून राहिले नाही.
- देशात अनेक लहान-मोठ्या राज्यांची वाढ झाली आणि राजकीय दृष्ट्या भारत विभाजित व अस्थिर झाला.

प्रमुख राज्य व राजवटी

1. शुंग वंश (इ.स.पू. 185 – इ.स.पू. 75)

- स्थापक: पुष्यमित्र शुंग – ब्राह्मण होता, मौर्य सैन्यप्रमुख.
- राजधानी: पाटलीपुत्र
- शक आक्रमणास यशस्वी प्रतिकार.
- हिंदू धर्माची पुनर्प्रतिष्ठा.
- कला व स्थापत्याचा विकास – भारुत स्तूपप्रसिद्ध.

2. कण्व वंश (इ.स.पू. 75 – इ.स.पू. 30)

- शुंग वंशाच्या पतनानंतर स्थापन.
- स्थापक: वसुदेव कण्व
- कमकुवत राजवट – दक्षिणेतील आंध्र (सातवाहन) राजांनी यांचा अंत केला.

3. सातवाहन वंश (इ.स.पू. 230 – इ.स. 220)

- स्थापक: सिमुक
- प्रसिद्ध राजा: गौतमीपुत्र सातकर्णी
- डेक्कनमध्ये शक्तिशाली सत्ता, महाराष्ट्रात प्रभावी
- वैदिक परंपरेचे पालन; परंतु बौद्ध धर्मालाही संरक्षण
- आजीवक, बौद्ध आणि जैन वास्तुचे संवर्धन
- सांची, नाशिक, कार्ळी, कनकगिरी येथे लेण्यांचे बांधकाम

4. Indo-Greek (यवन)

- साका-पार्थियन राजांनी भारतात प्रवेश केला.
- प्रसिद्ध राजा: मेनेण्डर (मिलिंद) – बौद्ध धर्म स्वीकृत केला.
- ‘मिलिंदपन्हा’ हा ग्रंथ बौद्ध आणि यवन संवादाचे उदाहरण.
- हे शासक पंजाब व अफगाणिस्तान भागात प्रभावी होते.

5. शक वंश

- प्रसिद्ध राजा: रुद्रदामन I – गिरिनार शिलालेखप्रसिद्ध.
- वापार, नाणकशास्त्र, शिल्पकला याचा विकास.
- शक-हून संघर्ष गुप्तपूर्वकाळात सुरू राहिला.

6. कुषाण वंश (इ.स. 1-300)

- स्थापक: कुझुल कडफिसेस, परंतु कनिष्क सर्वाधिक प्रसिद्ध राजा
- कनिष्काचा काळ – भारत-चीन-रोम यांच्यात व्यापारी संबंध
- महायान बौद्ध धर्माचा प्रसार – गंधार शिल्पशैलीचा विकास
- चार्वाक, आयुर्वेद, वैद्यकशास्त्राचा विकास – चरकसंहिता
- सांची, मथुरा, तक्षशिला येथे कला-वास्तूचा विकास

राजकीय स्थितीचे वैशिष्ट्ये

- राजकीय स्थैर्याचा अभाव – अनेक लहान राज्ये
- परकीय आक्रमणकारकांचा प्रवेश – शक, यवन, पार्थियन, कुशाण
- धर्म, संस्कृती, भाषा यांचे परस्पर मिश्रण – ग्रहण व परिवर्तन युग

कालरेखा

कालखंड	घटना
इ.स.पू. 185	मौर्य साम्राज्याचा अंत – पुष्यमित्र शुंगची सत्ता
इ.स.पू. 75	शुंग वंशाचा न्हास, कण्व वंशाची स्थापना
इ.स.पू. 30	सातवाहन वंश प्रभावी, कण्व वंशाचा अंत
इ.स. 78	शक युगाचा प्रारंभ – क्षत्रप राज्य
इ.स. 78-144	कनिष्काचे राज्य व महायानाचा उत्कर्ष

8) गुप्त साम्राज्य

कालखंड

- गुप्त साम्राज्याचा कालखंड अंदाजे इ.स. 320 ते इ.स. 550 पर्यंत मानला जातो.
- हा कालखंड भारतीय इतिहासातील “सुवर्णयुग” म्हणून ओळखला जातो – कला, साहित्य, विज्ञान आणि प्रशासन यामध्ये उच्च प्रगती झालेली होती.

स्थापनेची पार्श्वभूमी

- मौर्य साम्राज्यानंतरच्या अस्थिरतेनंतर गुप्त राजांनी पुन्हा एकदा केंद्रीकृत साम्राज्य उभे केले.
- श्रीगुप्त हा या वंशाचा संस्थापक मानला जातो.
- प्रसिद्ध सम्राट चंद्रगुप्त (प्रथम) याने गुप्त साम्राज्याचा पाया मजबूत केला.

प्रमुख गुप्त सम्राट

1. चंद्रगुप्त I (इ.स. 320-335)

- गुप्त वंशाच्या साम्राज्याचा खरी उत्क्रांती याच्यापासून झाली.
- लिच्छवी राजकन्या कुमारदेवीशी विवाह करून मगध व वैशाली राज्य आपल्या अधिपत्याखाली आणले.
- “महाराजाधिराज” ही उपाधी घेतली.

2. समुद्रगुप्त (इ.स. 335-375)

- गुप्त साम्राज्याचा नेपोलियन म्हणून ओळखला जातो.
- उत्तर भारत, मध्य भारत, बंगाल, दक्षिण भारतातील अनेक राज्यांवर सैन्य विजय.
- त्याचा अलाहाबादचा स्तंभलेख (प्रयागप्रशस्ति) हा त्याच्या विजयांची माहिती देतो.
- कला, संगीत, आणि साहित्यप्रेमी राजा – स्वतः “वीणावादक” म्हणून प्रसिद्ध.

3. चंद्रगुप्त II – विक्रमादित्य (इ.स. 375-415)

- गुप्त साम्राज्याचा सर्वात यशस्वी सम्राट.
- शकांचा पराभव करून पश्चिम भारत गुप्त साम्राज्यात समाविष्ट केला.
- त्याच्या दरबारात नवरत्ने होते – त्यात कालिदास, वराहमिहिर, अमरसिंह यांचा समावेश होता.
- त्याच्या काळात उज्जयिनी हे व्यापारी व सांस्कृतिक केंद्र म्हणून प्रसिद्ध झाले.

प्रशासन व्यवस्था

- गुप्त राजे एकाधिकारी होते, परंतु त्यांनी स्थानिक स्वायत्ततेला संधी दिली.
- प्रांत – भुक्ती, जिल्हा – विषय, अधिकारी – उपरिक, अमात्य, महासांती इ.

- गुप्त प्रशासनात मनुच्या धर्मशास्त्रावर आधारित कायदाव्यवस्था कार्यरत होती.
- ग्रामसभा, नगरपालिका संस्था कार्यरत होत्या.

अर्थव्यवस्था

- शेती व व्यापार अर्थव्यवस्थेची मुख्य आधार होती.
- सुवर्ण नाणी (दीनार), रुपक, कर्षापण हे चलन प्रचलित होते.
- पाटलीपुत्र, उज्जयिनी, ताम्रलिप्त ही व्यापारी शहरे.
- समुद्रमार्गे रोमन व दक्षिण आशियाशी व्यापार.

धर्म व सामाजिक स्थिती

- बहुसंख्य गुप्त राजे हिंदू धर्मीय होते, परंतु इतर धर्मानाही सहिष्णुता.
- बौद्ध व जैन धर्माचे संरक्षण दिले गेले.
- देवपूजा, मूर्तीपूजा, आणि मंदिर स्थापत्य यांचा प्रारंभ गुप्त काळात झाला.
- स्त्रियांचे सामाजिक स्थान घटले, बालविवाह, पर्दाप्रथा यांची सुरुवात झाली.

गुप्त काळातील साहित्य, कला व विज्ञान

साहित्य

- कालिदास – अभिज्ञान शाकुंतलम्, मेघदूत, रघुवंश
- विशाखदत्त – मुद्राराक्षस
- सुद्रक – मृच्छकटिक
- भास – स्वप्नवासवदत्ता

विज्ञान व गणित

- आर्यभट – आर्यभटीयम् ग्रंथात दशमान प्रणाली, पृथ्वीचे गोल स्वरूप, ग्रहण सिद्धांत
- वराहमिहिर – ज्योतिष, खगोलशास्त्राचा विकास
- चर्वाक, नागार्जुन – रसायन व भौतिकशास्त्र

स्थापत्य व शिल्पकला

- अजन्ता, एलोरा, देवगढ, सांची येथील गुप्तकालीन मंदिरे
- नालंदा व वल्लभी विद्यापीठे – ज्ञानाचे प्रमुख केंद्र

गुप्त साम्राज्याचा न्हास

- हून आक्रमणामुळे उत्तरेतील भागात अस्थिरता.
- शक्तिशाली प्रांतिक गव्हर्नर स्वायत्त झाले.
- अंतर्गत संघर्ष व आर्थिक दुर्बलता.
- इ.स. 550 नंतर गुप्त साम्राज्याचे विभाजन व अस्त.

लक्षात ठेवण्याजोगे मुद्दे

- गुप्त काळात भारताने कला, साहित्य, विज्ञान, धर्म, व्यापारात सुवर्णसिंहासन गाठले.
- हिंदू धर्माचा उत्कर्ष – मंदिर, मूर्तीपूजा यांचा उदय.
- गुप्त प्रशासनाने लोकशाहीचा प्रारंभिक पाया निर्माण केला.
- ही वैचारिक, धार्मिक, व सांस्कृतिक समृद्धीच भारताच्या “सुवर्णयुग” म्हणून ओळखली जाते.

कालरेषा

इ.स.	घटना
320	चंद्रगुप्त I. गादीवर – गुप्त साम्राज्याची स्थापना
335	समुद्रगुप्ताची सत्ता – अलाहाबाद स्तंभलेख
375	विक्रमादित्य चंद्रगुप्त II – नवरत्नांचा दरबार
450	हून आक्रमणास प्रारंभ
550	गुप्त साम्राज्याचा न्हास व समाप्ती

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
गुप्त युगाला काय म्हटले जाते?	भारताचे सुवर्णयुग
गुप्त साम्राज्याचा खरा संस्थापक कोण?	चंद्रगुप्त I.
गुप्त साम्राज्याचा 'नेपोलियन' कोणाला म्हटले जाते?	समुद्रगुप्त
चंद्रगुप्त II याच्या दरबारातील नवरत्नांपैकी एक प्रसिद्ध कवी कोण?	कालिदास
वराहमिहिर यांचा 'बृहत्संहिता' हा ग्रंथ कोणत्या विषयाशी संबंधित आहे?	खगोलशास्त्र
कोणत्या गुप्त सम्राटाने 'महेंद्रादित्य' ही पदवी धारण केली?	कुमारगुप्त पहिला
कालिदासांनी 'मेघदूत' कोठे रचले?	रामटेक (नागपूर)

9) दक्षिणेतील साम्राज्ये

पार्श्वभूमी

- प्राचीन भारताच्या दक्षिण भागात (दक्षिण विन्ध्य क्षेत्र) अनेक स्थानिक राजवटी उदयास आल्या.
- या राजवटींनी उत्तरेतील मौर्य, गुप्त प्रभावाच्या काळातही स्वतंत्र सत्ताकेंद्रे टिकवून ठेवली.
- दक्षिण भारताच्या इतिहासात सातवाहन, चालुक्य, पल्लव, पांड्य, चोल आणि चेर या घराण्यांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

1. सातवाहन साम्राज्य (इ.स.पू. 230 – इ.स. 220)

स्थापनेची माहिती

- स्थापक: सिमुक सातवाहन
- राजधानी: प्रतिष्ठान (सध्याचे पैठण, महाराष्ट्र)
- ते मौर्य सम्राट अशोकानंतरचा डेक्कनमधील प्रमुख सत्ताकेंद्र होता.
- शक, यवन आक्रमणाचा प्रतिकार करणारा दक्षिण भारतातील पहिला मोठा घराणा.

प्रमुख सम्राट – गौतमीपुत्र सातकर्णी

- सर्वात यशस्वी व पराक्रमी राजा.
- शक, यवन, कण्व यांचा पराभव केला.
- नासिक शिलालेखातून त्याची कारकीर्द कळते.
- ब्राह्मणधर्माचा पुरस्कार, पण बौद्धधर्मालाही संरक्षण दिले.

वैशिष्ट्ये

- भाषा: प्राकृत, ब्राह्मी लिपी
- धर्म: वैदिक परंपरेसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार
- शासनव्यवस्था – केन्द्रीयीकृत परंतु प्रांतीय स्वायत्तता

- लेण्यांचे निर्मिती कार्य – नासिक, कार्ला, कान्हेरी, जुन्नर
- व्यापार – सागरी मार्गे रोम व पश्चिम आशियाशी व्यापार
- चलन: सातवाहन नाणी – पितळ, तांबे आणि चांदी

2. चालुक्य साम्राज्य (इ.स. 543 – इ.स. 757)

स्थापनेची माहिती

- स्थापक: पुलकेशिन I
- राजधानी: वातापी (सध्याचे बदामी, कर्नाटक)
- चालुक्य राजवटीचा प्रभाव दख्खन, कर्नाटक व आंध्रप्रदेशात पसरला होता.

प्रमुख सम्राट – पुलकेशिन II

- त्याच्या काळात चालुक्य साम्राज्याचा विस्तार सर्वाधिक झाला.
- **हर्षवर्धनाचा पराभव केला** – अहोळ शिलालेखात याचे वर्णन आहे.
- पल्लव राजांशी दीर्घकालीन संघर्ष.

वैशिष्ट्ये

- राज्यकारभारात मंत्रिपरिषद, स्थानिक स्वायत्तता
- धर्म: हिंदू धर्म, बौद्ध व जैन धर्माला सहिष्णुता
- आर्किटेक्चर: अहोळे, पतडक्कल, बादामी येथील दगडी मंदिरे
- चलन: सुवर्ण व रौप्य नाणी
- साहित्य: संस्कृत, कन्नडचा प्रारंभ

3. पल्लव साम्राज्य (इ.स. 275 – इ.स. 897)

स्थापनेची माहिती

- प्रारंभिक राजधानी: कांचीपुरम् (तमिळनाडू)
- पल्लव साम्राज्याचे मूळ द्रविडी होते, परंतु अनेक मते उत्तर भारतीय संबंधही दर्शवतात.

प्रमुख सम्राट – नरसिंहवर्मन I (मामल्ल)

- पुलकेशिन II वर विजय – चालुक्यांविरुद्ध सूड घेतला.
- महाबलीपुरम् (मामल्लपुरम्) येथील शिल्पकामासाठी प्रसिद्ध.

वैशिष्ट्ये

- द्रविड वास्तुकलेची सुरुवात – रथमंदिरे, शैलशिल्प
- बौद्ध, जैन व वैष्णव परंपरेला संरक्षण
- भारतीय धर्माचा आग्नेय आशियात प्रसार
- कांचीपुरम् – धर्म, शिक्षण व शिल्पकलेचे केंद्र

इतर उल्लेखनीय द्रविड राजवटी

राजवंश	वैशिष्ट्ये
चोल	प्राचीन चोल राजे – दक्षिणेतील व्यापारी व सागरी सामर्थ्य
पांड्य	मोती व्यापार, संगम साहित्याचा विकास
चेर	पश्चिम तामिळनाडूमधील राज्य – कोडुंगल्लूर राजधानी

वैशिष्ट्यपूर्ण मुद्दे

- दक्षिण भारतात सामर्थ्याला प्रादेशिक राजवटी निर्माण झाल्या.
- राज्यव्यवस्था, व्यापार, शिल्पकला, धर्म, शिक्षण यांचे स्वतंत्र व समांतर विकास झाले.
- या राजवटींनी भारतीय संस्कृतीचा आग्नेय आशियात प्रसार केला – विशेषतः पल्लव व चोल काळात.

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
सातवाहन वंशाची राजधानी कोणती होती?	प्रतिष्ठान (पैठण)
कोणत्या सातवाहन राजाने शकांवर विजय मिळवला?	गौतमीपुत्र सातकर्णी
चालुक्य राजवंशाची राजधानी कोणती होती?	वातापी (बदामी)
कोणत्या चालुक्य राजाने हर्षवर्धनाचा पराभव केला?	पुलकेशिन II
पल्लव राजवटीत कोणते प्रसिद्ध तटीय मंदिर-स्थापत्य विकसित झाले?	महाबलीपुरम्
कैलास मंदिर (एलोरा) कोणत्या राजवंशाच्या काळात बांधले गेले?	राष्ट्रकूट
'रामचरितमानस' या अवधी भाषेतील साहित्याची निर्मिती कोणी केली?	तुलसीदास
अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन कोणी केले?	आदि शंकराचार्य
अजिंठा येथील चित्रे प्रामुख्याने कोणत्या कथांवर आधारित आहेत?	जातक कथा

10) भारतात इस्लामचे आगमन

पार्श्वभूमी

- इस्लाम धर्माचा उगम 7व्या शतकात (इ.स. 610) अरेबियात झाला, आणि प्रेषित मोहम्मद पैगंबर यांनी तो प्रचारित केला.
- त्यानंतर काही दशांमध्येच इस्लाम जगभर पसरू लागला, आणि व्यापारी, धर्मप्रसारक आणि विजेते यांच्या माध्यमातून तो भारतात पोहोचला.

इस्लाम धर्म भारतात कसा पोहोचला?

1. सागरी मार्गे (व्यापारी व सूफी संत)

- इस्लामी व्यापारी लोक इ.स. 7व्या शतकापासूनच मालाबार किनाऱ्यावर (केरळ) व्यापारासाठी येत होते.
- तेथे त्यांनी स्थानीय हिंदू राजांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवले.
- चेर वंशाचे राजे अरब व्यापाऱ्यांना मदत करीत.
- याच माध्यमातून इस्लाम धर्माचे शांततेने प्रसार सुरू झाला.

2. उत्तर-पश्चिमेकडून (आक्रमण व लढाया)

- पहिले इस्लामी आक्रमण इ.स. 712 मध्ये मोहम्मद बिन कासिम ने सिंध प्रांतावर केले.
- सिंधमधील दाहिर राजा पराभूत झाला, आणि इस्लाम धर्माचा प्रभाव सुरू झाला.
- त्यानंतर तुर्क, अफगाण, आणि मुघल विजेत्यांनी भारतावर आक्रमणे केली.

मोहम्मद बिन कासिमचे सिंधवरील आक्रमण (इ.स. 712)

- मूलतः उमय्यद वंशाचा सेनापती – खलिफा वलीदच्या आदेशावरून भारतात मोहीम.
- कारण: अरब व्यापाऱ्यांच्या जहाजावर सिंधमध्ये हल्ला झाला होता.
- सिंधचा राजा दाहिर याचा पराभव करून अरब सत्तेचा पाया रचला.
- सिंधमधील मुस्लीम वसाहती, इस्लामी कायदे व करसंकलन यांचा प्रारंभ झाला.

इस्लामी धर्मप्रसारक व सूफी संतांचा प्रभाव

- व्यापारी, सूफी संत आणि भिक्षुकांनी शांततेने इस्लाम धर्माचा प्रचार केला.
- त्यांनी समता, भक्ती, आणि मानवतेचे संदेश दिले.
- खाजा मोइनूद्दीन चिस्ती, निजामुद्दीन औलिया, शेख सलीम चिश्ती हे सूफी संत लोकप्रिय होते.
- त्यांनी सामाजिक समरसता, जातिभेदविरोध, आणि भक्तीला महत्त्व दिले.

इस्लामच्या प्रारंभिक प्रभावाचे स्वरूप

- सुरुवातीला केवळ सिंध आणि पंजाब भागात इस्लामी सत्ता मर्यादित होती.
- परंतु कालांतराने राजकीय स्थैर्य नसल्यामुळे उत्तर भारतात मुस्लिम सत्तेचा विस्तार झाला.

दिल्ली सल्तनतीचे पाच वंश

वंश	काल	प्रमुख सुलतान	वैशिष्ट्ये
गुलाम वंश	1206-1290	कुतुबुद्दीन ऐबक, इल्तुतमिश, बल्बन	गुलाम वंशातील सुलतान हे मूळ तुर्क गुलाम होते. कुतुबमिनारचे बांधकाम सुरू केले. बल्बनने केंद्रीकृत सत्तेला बळकटी दिली.
खिलजी वंश	1290-1320	अलाउद्दीन खिलजी	दक्षिण भारतावर मोहिमा, बाजार नियंत्रण धोरण, मंगोल आक्रमण परतवून लावले.
तुघलक वंश	1320-1414	मोहम्मद बिन तुघलक, फिरोजशाह तुघलक	नवी राजधानी दौलताबादला हलवण्याचा प्रयोग, टोकन चलन, सिंचन व शेतकी विकास.
सय्यद वंश	1414-1451	खिज्र खान	तुघलक वंशाच्या न्हासानंतर लहान कालावधीची सत्ता, दिल्लीपुरती मर्यादित.
लोदी वंश	1451-1526	बहलूल लोदी, सिकंदर लोदी, इब्राहिम लोदी	पहिली अफगाण वंशीय सत्ता, प्रशासन सुधारणा, पण पानिपतच्या पहिल्या लढाईत बाबरकडून पराभव.

महत्वाचे सुलतान व त्यांची कार्ये

- कुतुबुद्दीन ऐबक (1206-1210) – गुलाम वंश**
 - 'लाखबख्श' (दानशूर) म्हणून ओळखला जातो.
 - कुतुबमिनारचे बांधकाम सुरू केले.
 - दिल्ली आणि अजन्ता येथे मशिदी बांधल्या.
- इल्तुतमिश (1211-1236)**
 - दिल्ली सल्तनत मजबूत केली.
 - 'चलिसा' – तुर्क सरदारांचा गट तयार केला.
 - दिल्लीला खलिफाची मान्यता मिळवून दिली.
- बल्बन (1266-1287)**
 - केंद्रीकृत सत्तेसाठी कठोर नियम.
 - 'नियाबत-ए-खुदाई' – सुलतान देवाचा प्रतिनिधी आहे अशी संकल्पना मांडली.
- अलाउद्दीन खिलजी (1296-1316)**
 - मंगोल आक्रमणे परतवून लावली.
 - दक्षिण भारतातील देवगिरी, वारंगल, मदुराईवरील मोहिमा.
 - बाजार नियंत्रण धोरण – किंमती, धान्यसाठा नियंत्रित.
- मोहम्मद बिन तुघलक (1325-1351) – तुघलक वंश**
 - दौलताबादला राजधानी हलवण्याचा प्रयोग – अपयशी.
 - टोकन चलन योजना – अपयशी.
 - सिंचन व शेतीसाठी योजना – मर्यादित यश.
- फिरोजशाह तुघलक (1351-1388)**
 - कालवे, बागा, शाळा, रुग्णालये उभारली.
 - जिजिया कर पुन्हा सुरू.

- नंतरच्या टप्प्यात गझनीचा महंमूद (इ.स. 1000-1027) आणि गोरीचा मोहम्मद यांच्याद्वारे इस्लामी साम्राज्याचा विस्तार झाला – परंतु ते मध्ययुगीन इतिहासात घेतले जाते.

मध्यकालीन भारताचा इतिहास

1) दिल्ली सल्तनत

पार्श्वभूमी

- मोहम्मद गोरीने इ.स. 1192 मधील तराईनची दुसरी लढाई जिंकून उत्तर भारतात मुस्लिम सत्ता स्थापनेचा पाया घातला.
- त्याचा सेनापती कुतुबुद्दीन ऐबक हा भारतातील पहिला सुलतान बनला.
- इ.स. 1206 ते इ.स. 1526 हा दिल्ली सल्तनतीचा कालखंड मानला जातो.
- दिल्ली सल्तनत पाच वेगवेगळ्या वंशांच्या राजवटींनी चालवली.

7. सिकंदर लोदी (1489-1517) – लोदी वंश

- कृषी सुधारणा व महसूल पद्धती विकसित.
- अग्रा शहराची स्थापना.

दिल्ली सल्तनतीची वैशिष्ट्ये

- केंद्रीकृत राजसत्ता – सुलतान सर्वोच्च.
- प्रशासनिक विभाग – इक्तादारी पद्धत (प्रांतांना इक्ता म्हणत).
- लष्करात घोडदळावर भर, हत्तींचा वापर.
- इस्लामी कायद्यांवर आधारित न्यायव्यवस्था.
- भारतातील मध्ययुगीन वास्तुकला – लाल व पांढऱ्या दगडात मशिदी, कबरे, किल्ले.

सांस्कृतिक व सामाजिक परिणाम

- भारतात पर्शियन भाषा प्रशासनाची भाषा झाली.
- इस्लामी वास्तुकलेचा विकास – कमाना, घुमट, मिनार.
- हिंदू-मुस्लिम संस्कृतीचा संगम सुरू.
- व्यापार मार्गाची सुरक्षा वाढली, बाजारव्यवस्था विकसित झाली.

कालरेषा

इ.स.	घटना
1192	तराईनची दुसरी लढाई – मोहम्मद गोरी विजय
1206	दिल्ली सल्तनतीची स्थापना – कुतुबुद्दीन ऐबक
1296	अलाउद्दीन खिलजी सुलतान झाला
1325	मोहम्मद बिन तुघलक सुलतान

1451	लोदी वंशाची स्थापना
1526	पानिपतची पहिली लढाई - दिल्ली सल्तनतीचा अंत, मुघल साम्राज्याची सुरुवात

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
दिल्ली सल्तनतीची स्थापना कोणी केली?	कुतुबुद्दीन ऐबक (इ.स. 1206)
दिल्ली सल्तनतीचे पाच वंश कोणते?	गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद, लोदी
'लाखबख्श' (दानशूर) म्हणून कोण ओळखला जातो?	कुतुबुद्दीन ऐबक
कोणत्या सुलतानाने बाजार नियंत्रण धोरण आणले?	अलाउद्दीन खिलजी
कोणत्या सुलतानाने दौलताबादला राजधानी हलवली?	मोहम्मद बिन तुघलक
कोणत्या सुलतानाने टोकन चलनाचा अयशस्वी प्रयोग केला?	मोहम्मद बिन तुघलक
अग्रा शहराची स्थापना कोणी केली?	सिकंदर लोदी
इ.स. 1506 मध्ये राजधानी दिल्लीहून आग्राला कोणी हलवली?	सिकंदर लोदी

2) मुघल साम्राज्य (Mughal Empire)

पार्श्वभूमी

- मुघल साम्राज्याची स्थापना इ.स. 1526 मध्ये पानिपतच्या पहिल्या लढाईनंतर बाबरने केली.
- मुघल हे तुर्क-मंगोल वंशाचे होते आणि ते तैमूर व चेंगिझ खानाचे वंशज मानले जात.
- मुघल साम्राज्याचा कालखंड इ.स. 1526 ते इ.स. 1857 पर्यंत पसरलेला आहे, परंतु त्याचा उत्कर्षकाळ इ.स. 1556 ते इ.स. 1707 पर्यंत होता.

प्रमुख मुघल सम्राट व त्यांची कार्ये

1. बाबर (1526-1530)

- पानिपतच्या पहिल्या लढाईत इब्राहिम लोदीचा पराभव करून दिल्ली जिंकली.
- खानवा आणि घाघरा यांच्या लढायांत विजय मिळवून सत्ता मजबूत केली.
- आपल्या आत्मचरित्र तुजुक-ए-बाबरी मध्ये भारतीय जीवनाचे वर्णन केले.

2. हुमायून (1530-1540, 1555-1556)

- शेरशाह सूरीकडून दिल्ली गमावली.
- पर्शियात निर्वासित जीवन, नंतर पुन्हा दिल्ली जिंकली.
- लायब्ररीतून पडून मृत्यू.

3. अकबर (1556-1605)

- पानिपतची दुसरी लढाई (1556) - हेमचंद्र विक्रमादित्याचा पराभव.
- धर्मसहिष्णु धोरण - जिझिया कर रद्द.

- मन्सबदारी पद्धतीची सुरुवात.
- फतेहपूर सिक्री येथे इबादतखानाची स्थापना.
- विजय: गुजरात, बंगाल, काश्मीर, दख्खन प्रांत.

4. जहांगीर (1605-1627)

- न्यायप्रियतेसाठी प्रसिद्ध - "न्यायाची साखळी" बसवली.
- नुरजहाँचा राजकारणातील प्रभाव.
- इंग्रजांना सुरत येथे कारखाना स्थापण्याची परवानगी.

5. शाहजहाँ (1628-1658)

- ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशिद यांसारख्या वास्तूंची निर्मिती.
- कलाविकासाला उत्कर्षकाळ.
- दख्खन मोहिमा - खर्च वाढल्याने आर्थिक ताण.

6. औरंगजेब (1658-1707)

- जिझिया कर पुन्हा सुरू.
- दख्खन मोहिमा - आदिलशाही, कुतुबशाही संपवली.
- मराठ्यांशी दीर्घ संघर्ष - साम्राज्य थकले.
- धार्मिक कडकपणा - अनेक मंदिरांचे पाडकाम.

मुघल प्रशासनाची वैशिष्ट्ये

- मन्सबदारी पद्धत - सरदारांना पदे व सैन्य संख्येनुसार जबाबदारी.
- केंद्रीकृत सत्ता - सम्राट सर्वोच्च.
- करप्रणाली - महसूल संकलनासाठी टोडरमलची पद्धत.
- सेना - घोडदळ, तोफखाना, पायदळ, हत्ती.

सांस्कृतिक योगदान

- वास्तुकला - ताजमहाल, बुलंद दरवाजा, लाल किल्ला, शालीमार बाग.
- चित्रकला - मुघल मिनीएचर आर्ट, अकबर-जहांगीर काळातील उत्कर्ष.
- साहित्य - पर्शियन व उर्दू भाषा, इतिहासग्रंथ (अकबरनामा, आईन-ए-अकबरी).
- बागकाम - शालीमार व निशात बाग (काश्मीर).

हासाची कारणे

- औरंगजेबाचा धार्मिक कट्टरपणा.
- दख्खन मोहिमांतील प्रचंड खर्च.
- मराठ्यांचा उदय व सातत्यपूर्ण युद्ध.
- प्रशासनिक भ्रष्टाचार व प्रांतिक बंड.
- युरोपियन सत्तांचा प्रभाव - विशेषतः इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीचा विस्तार.

कालरेषा

इ.स.	घटना
1526	पानिपतची पहिली लढाई - बाबरचा विजय
1556	पानिपतची दुसरी लढाई - अकबर गादीवर
1605	जहांगीर सत्तेवर
1628	शाहजहाँ सत्तेवर
1658	औरंगजेब सत्तेवर
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू - हासाची सुरुवात
1857	शेवटचा मुघल सम्राट बहादुरशाह झफर, ब्रिटिशांच्या ताब्यात

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मुघल साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	बाबर (इ.स. 1526)
पानिपतची पहिली लढाई कोणांवरम्यान झाली?	बाबर vs इब्राहिम लोदी
बाबरचे आत्मचरित्र "बाबरनामा" कोणत्या भाषेत लिहिलेले आहे?	तुर्की भाषा
पानिपतची दुसरी लढाई कोणांवरम्यान झाली?	अकबर vs हेमू
कोणत्या मुघल सम्राटाने जिझिया कर रद्द केला?	अकबर
इंग्रजांना भारतात पहिला कारखाना स्थापण्याची परवानगी कोणी दिली?	जहांगीर
ताजमहाल कोणी बांधला?	शाहजहाँ
औरंगजेबाची कबर कोठे आहे?	खुलताबाद

3) इतर स्थानिक राजवटी (राजपूत, बहमनी, विजयनगर)

अ) राजपूत राज्ये

पार्श्वभूमी

- मध्यकालीन भारतात दिल्ली सल्तनत आणि मुघल सत्तेशी स्पर्धा करत अनेक राजपूत घराणी अस्तित्वात होती.
- ही घराणी मुख्यतः राजस्थान, मध्यप्रदेश, गुजरात, हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशातील काही भागांत पसरलेली होती.

प्रमुख घराणी व शासक

घराणे	प्रमुख शासक	वैशिष्ट्ये
मेवाड	राणा सांगा, महाराणा प्रताप	मुघलांविरुद्ध संघर्ष - हल्दीघाटीची लढाई (1576).
मारवाड	राव जोधा	जोधपूरची स्थापना.
अंबर (जयपूर)	राजा मानसिंग	अकबराचा विश्वासू सेनापती, बंगाल विजयात योगदान.

वैशिष्ट्ये

- शौर्य, स्वाभिमान व युद्धकौशल्यासाठी प्रसिद्ध.
- किल्ले व राजवाडे - चित्तौडगड, कुम्भलगड.
- कला, साहित्य, आणि वास्तुशास्त्राचा विकास.

ब) बहमनी सल्तनत

पार्श्वभूमी

- इ.स. 1347 मध्ये अलाउद्दीन बहमन शाहने दक्षिण भारतात बहमनी सल्तनत स्थापन केली.
- राजधानी प्रथम गुलबर्गा, नंतर बीदर येथे हलवली.

वैशिष्ट्ये

- दख्खनात मुस्लिम सत्तेचा पहिला मोठा पाया.
- विजयनगर साम्राज्याशी दीर्घकालीन युद्धे (तलिकोटची लढाई प्रसिद्ध).
- कला व वास्तुकलेत पर्शियन शैलीचा प्रभाव.

हास

- इ.स. 1518 मध्ये पाच सल्तनतींत विभागणी - अहमदनगर, बीदर, बीजापूर, गोलकोंडा, बरार.

क) विजयनगर साम्राज्य

पार्श्वभूमी

- इ.स. 1336 मध्ये हरिहर व बुक्का राय या संगम वंशीय भावांनी तुंगभद्रा नदीकाठावर विजयनगर साम्राज्य स्थापन केले.
- राजधानी - विजयनगर (आजचे हम्पी, कर्नाटक).

प्रमुख वंश

- संगम वंश - स्थापनेपासून 1485 पर्यंत.
- सालुवा वंश - अल्पकालीन, 1485-1505.
- तुलुव वंश - कृष्णदेवराय (1509-1529) - सुवर्णकाळ.
- अरविदु वंश - अंतिम टप्पा, राजधानी पेनुकोण्डा, नंतर चित्तूर.

कृष्णदेवराय (1509-1529)

- "आंध्रभूमीचा राजा" - तेलुगू, कन्नड, तमिळ, संस्कृत भाषांतील साहित्याला प्रोत्साहन.
- तोलकोपियम, अमुक्तमाल्यद सारखी साहित्यकृती.
- ओरिसा, गुलबर्गा विजय, गोव्यात पोर्तुगीजांशी संबंध.
- कृषी, सिंचन, वाणिज्याला चालना.

हास

- इ.स. 1565 - तलिकोटची लढाई - बहमनी उत्तराधिकारी सल्तनतींकडून पराभव, विजयनगर उद्ध्वस्त.

कालरेषा

इ.स.	घटना
1336	विजयनगर साम्राज्याची स्थापना - हरिहर व बुक्का राय
1347	बहमनी सल्तनतीची स्थापना - अलाउद्दीन बहमन शाह
1509	कृष्णदेवराय गादीवर
1518	बहमनी सल्तनतीचे पाच सल्तनतींमध्ये विभाजन
1565	तलिकोटची लढाई - विजयनगरचा पराभव
1576	हल्दीघाटीची लढाई - महाराणा प्रताप विरुद्ध अकबर

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
विजयनगर साम्राज्याची राजधानी कोणती होती?	हम्पी
विजयनगर साम्राज्याची स्थापना कोणी केली?	हरिहर आणि बुक्का राय
विजयनगर साम्राज्याचा सर्वात महान शासक कोण?	कृष्णदेवराय
बहमनी सल्तनतीची स्थापना कोणी केली?	हसन गंगू (अलाउद्दीन बहमन शाह)
बहमनी सल्तनतीचे नंतर कोणती पाच सल्तनती तयार झाली?	अहमदनगर, बीजापूर, गोलकोंडा, बीदर, बरार
नळदुर्ग किल्यातील बोरी नदीवरील धरण कोणत्या राज्याच्या काळात बांधले?	आदिलशहा (बीजापूर सल्तनत)
देवगिरी (दौलताबाद) किल्ला कोणत्या राजघराण्याने बांधला?	यादव घराणे
कोणत्या साम्राज्याने राज्यसेवेत महिलांना रोजगार दिला?	चोल साम्राज्य

4) समाजजीवन व सांस्कृतिक बदल (मध्यकालीन भारत)

सामाजिक रचना

- मध्यकालीन भारतात समाजरचना प्रामुख्याने जातिव्यवस्थेवर आधारित होती, परंतु प्रदेश, धर्म आणि राजकीय सत्तेनुसार बदल होत होते.
- हिंदू समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांसोबत अनेक उपजाती व पेशागत गट उदयास आले.
- मुस्लिम समाजात मुख्यतः दोन गट होते – अशरफ (तुर्क, अफगाण, पर्शियन मूळचे) आणि अजलाफ (स्थानिक धर्मांतरित).
- शहरी भागात व्यापारी, कारागीर, सैनिक, शेतकरी, विद्वान यांचे मिश्रण दिसून येत असे.

धर्मजीवन

- हिंदू धर्म – वैष्णव, शैव, शक्ती पंथ प्रचलित. मंदिर हे धार्मिक आणि सांस्कृतिक केंद्र.
- इस्लाम धर्म – सुन्नी व शिया पंथ; मशिदी, मदरसे धार्मिक शिक्षणाची केंद्रे.
- सूफी संत आणि भक्ति संतांनी धर्मसहिष्णुता, प्रेम आणि बंधुत्वाचा संदेश दिला.
- संत कबीर, गुरु नानक, मीराबाई, तुकाराम, नामदेव, चिश्ती पंथीय सूफी संत लोकप्रिय झाले.

सांस्कृतिक बदल

- हिंदू व मुस्लिम सत्तांच्या संपर्कातून संस्कृतींचा संगम झाला – उदा. हिंदुस्तानी संगीत, उर्दू भाषा.
- वास्तुकला – इंडो-इस्लामिक शैली उदयास आली (गोल गुमट, कुतुबमिनार, ताजमहाल).
- वस्त्रप्रकारांमध्ये फॅशनची देवाण-घेवाण – पगडी, शेरवानी, साडीचे विविध प्रकार.
- अन्नसंस्कृतीत बदल – बिर्याणी, कबाब, हलवा यांसारख्या पदार्थांची लोकप्रियता.

शिक्षण व साहित्य

- मदरसांमध्ये कुराण, फारसी भाषा, गणित, खगोलशास्त्र शिकवले जाई.
- पठशाळा आणि तोळ (गुरुकुलसमान) शिक्षण देत; त्यात संस्कृत, मराठी, तमिळ, तेलुगू, गणित, आयुर्वेद शिकवले जाई.
- भाषा – फारसी ही दरबारातील व अधिकृत भाषा, उर्दूचा विकास, प्रादेशिक भाषांना साहित्यिक चालना.
- प्रसिद्ध ग्रंथ – अबुल फजलचे *अकबरनामा*, *आईन-ए-अकबरी*; सूफी साहित्य व संतवाङ्मय.

कला व मनोरंजन

- संगीत – दरबारी संगीत व लोकसंगीताचा संगम; हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीतात घराण्यांचा विकास.
- नृत्य – कथक दरबारात लोकप्रिय, तसेच लोकनृत्यांची परंपरा टिकली.
- चित्रकला – मुघल मिनीएचर पेंटिंग, राजपूत चित्रशैली.
- खेळ – पोलो, कबड्डी, मल्लखांब, युद्धक्रीडा.

आर्थिक व व्यापार बदलांचा सामाजिक परिणाम

- शहरी केंद्रांचा विकास – दिल्ली, आग्रा, लाहोर, अहमदनगर, विजयनगर हे व्यापारी व सांस्कृतिक केंद्र.
- नवीन कारागीर वर्ग – लोहार, सोनार, वस्त्रनिर्मिते, विणकर यांचा विकास.
- आंतरराष्ट्रीय व्यापार – पर्शिया, अरब, आग्नेय आशिया, युरोप यांच्याशी संपर्क.

कालरेखा

इ.स.	घटना
1206	दिल्ली सल्तनत स्थापन – मुस्लिम सत्ता व संस्कृतीचा प्रसार
1336	विजयनगर साम्राज्याची स्थापना – दक्षिणेकडील सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन
1526	मुघल साम्राज्याची स्थापना – सांस्कृतिक संगमाचा नवा टप्पा
1600	इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना – व्यापारी संस्कृतीत बदल
1707	औरंगजेबाचा मृत्यू – प्रांतिक संस्कृतींचा पुनर्विकास

लक्षात ठेवा

प्रश्न	उत्तर
मध्ययुगीन भारतात हिंदू-मुस्लिम सांस्कृतिक संगमातून कोणती नवीन भाषा उदयास आली?	उर्दू
सूफी संप्रदायाने काय महत्त्वाचे योगदान दिले?	धार्मिक सहिष्णुता, प्रेम आणि बंधुत्वाचा संदेश
मध्ययुगीन काळातील प्रमुख शैक्षणिक केंद्रे कोणती होती?	मदरसे (मुस्लिम) आणि पाठशाळा/तोळ (हिंदू)
मुघल दरबारातील प्रमुख भाषा कोणती होती?	फारसी
मध्ययुगीन वास्तुकलेचे प्रमुख वैशिष्ट्य काय होते?	इंडो-इस्लामिक शैली (गोल गुमट, कमानी, मिनार)

अठराव्या शतकातील भारत

1) दिल्ली

पार्श्वभूमी

- औरंगजेबाच्या (1658-1707) मृत्यूनंतर** मुघल साम्राज्याच्या राजकीय एकतेला धक्का बसला. मुघल साम्राज्यातील औरंगजेब शेवटचा मोठा बादशाह ठरला. त्याचे उत्तराधिकारी सम्राट अशक्त, दुर्बल आणि अकार्यक्षम ठरले. त्याच्या दरबारातील सरदार सत्ता आणि पदासाठी कटकारस्थान करू लागले; गटबाजी वाढली.
- औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर चा कालावधी मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासाचा कालावधी समजला जातो (1707-1857). या काळात सत्तेचे केंद्र फक्त दिल्लीपुरते मर्यादित झाले; प्रांत स्वतंत्र होत गेले. (जसे हैदराबाद 1724, बंगाल 1740). महसूलव्यवस्था ढासळल्यामुळे लष्कराचा खर्च भागवणे कठीण झाले. **परकीय आक्रमणांना (नादिरशहा, अहमदशहा अब्दाली)** तोंड देता आले नाही. **मराठ्यांचा उदय** आणि विस्तारानीतीने मुघल साम्राज्याला मोठे आव्हान दिले. इंग्रज, फ्रेंच इत्यादी परकीय व्यापाऱ्यांचा प्रभाव वाढला आणि मुघलांचे सामर्थ्य घटले.